

Міністерство освіти і науки України
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Факультет історії, політології і міжнародних відносин
Кафедра історії України і методики викладання історії

**ДИПЛОМНА РОБОТА
НА ЗДОБУТТЯ ПЕРШОГО (БАКАЛАВРСЬКОГО)
РІВНЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ**
на тему:
**Іван Дзюба в українському
національному русі (1960-ті – 1970-ті рр.)**

студентки IV курсу, групи СОІз-41
предметної спеціальності
014.03 Середня освіта (Історія)

Сікори Соломії Василівни

Керівник:

Паска Богдан Валерійович

кандидат історичних наук, доцент

Рецензент:

Кобута Степан Йосифович

кандидат історичних наук, доцент

Національна шкала: _____

Університетська шкала: _____

Оцінка ECTS: _____

Члени комісії: _____
(підпис) (прізвище та ініціали)

(підпис) (прізвище та ініціали)

(підпис) (прізвище та ініціали)

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ КОНТЕКСТ УКРАЇНИ 1960-Х – 1970-Х РР.	11
1.1 Політична ситуація в Україні	11
1.2 Інтелектуальне середовище та дисидентський рух в УРСР	15
РОЗДІЛ 2. ІВАН ДЗЮБА В РУСЛІ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ.....	20
2.1. Становлення особистості та початок громадської активності.....	20
2.2. Участь у шістдесятницькому та дисидентському рухах (початок 1960-х – 1972 р.)	27
2.3. «Інтернаціоналізм чи русифікація?» – меморандум покоління.....	33
2.4. Репресії режиму проти Івана Дзюба в 1972–1973 рр. та діяльність після звільнення	38
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ В УЧНІВ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ.....	45
РОЗДІЛ 4. МЕТОДИКА ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ В УЧНІВ НА ОСНОВІ ВИВЧЕННЯ ЖИТТЄПІСУ ІВАНА ДЗЮБИ.....	54
ВИСНОВКИ.....	68
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	74
ДОДАТКИ.....	80

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АН УРСР – Академія наук Української Радянської Соціалістичної Республіки

КДБ – Комітет державної безпеки

ЗЗСО – заклади загальної середньої освіти

МВС – Міністерство внутрішніх справ України

ЦК КПУ – Центральний комітет Комуністичної партії України

ВСТУП

Актуальність дослідження. Іван Дзюба – постать українського національного руху 1960–1970-х років, який символізує боротьбу за збереження національної ідентичності, прав людей та культурної самоповаги в умовах радянської репресивної системи. Наукова проблема, що пов’язана з вивченням ролі Івана Дзюби, виникає із потреби глибокого аналізу його ідейного середовища, суспільної діяльності та впливу на розвиток української розумової думки. Суть дослідження в тому, що робота Івана Дзюби є яскравим прикладом зв’язку культури, політики та участі людей у умовах системної дискримінації українського народу. Вивчення його думок допомагає краще зрозуміти особливості українського національного руху другої половини ХХ століття і їх значення для теперішнього часу.

Стан справи над проблемою зростає через різноманітність: праці самого Івана Дзюби, наукової роботи істориків та літературознавців показують різні сторони його дій, але вимагають комплексного підходу, який враховує як його політичну позицію, так і культурну спадщину. Зважаючи на це, дослідження ролі Дзюби у національному русі є незвичним для подальшого розуміння історії та її впливу на сучасні українські реалії.

Це дослідження зосереджене на глибокому вивченні роботи Івана Дзюби, його думок та впливу на свідомість українців, що робить його важливим у часі сучасних проблем суспільства. Важливість цього дослідження відбувається у вивчених способах формування національної свідомості через діяльність інтелектуальних особистостей. Громадська важливість цієї роботи полягає в поширенні ідей Дзюби серед великої групи людей як приклад боротьби за культурну та мовну ідентичність.

Зробивши значний внесок, упорядкувавши сучасну методику дослідження творчості Івана Дзюби, проаналізувавши архівні матеріали та літературу та вивівши свіже уявлення про його участь в українському національному русі 1960-х – 1970-х років. Дослідження спрямоване на подальший розвиток галузі

української історії, водночас допомагаючи у відновленні історичної справедливості, пов'язаної з видатними діячами національного руху.

Постать Івана Дзюби є однією з ключових в структурі українського дисидентського руху та є предметом вивчення здобувачами загальної середньої освіти під час вивчення новітньої історії України. В сучасних умовах російсько-української війни навчальні програми шкільних курсів історії зазнали значних змін в контексті посилення уваги до українського національного-визвольного руху в ХХ ст., національного спротиву радянській окупації. У результаті вдосконалення навчальної програми з історії України в 2022 р. було значно розширено матеріал та кількість годин, присвячених вивченню українського дисидентського руху. Тому з'явилася необхідність проаналізувати можливості формування громадянської компетентності в учнів ЗЗСО на прикладі вивчення життєпису Івана Дзюби та його участі в національно-визвольному русі 1960-х – 1970-х рр.

Об'єкт дослідження – український дисидентський рух 1960-х – 1970-х років як суспільно-політичне та культурне явище в контексті вивчення учнями новітньої історії України в ЗЗСО.

Предмет дослідження – участь Івана Дзюби в українському національному русі 1960 – 1970-х років, його роль у просуванні дисидентства, формуванні ідеології українського національного відродження та підтримці культурних ініціатив в умовах русифікаційної політики, можливості формування в учнів громадянської компетентності крізь призму вивчення його постаті.

Мета дослідження – дослідити внесок Івана Дзюба в розвиток українського національного руху 1960 – 1970-х років та оцінити, як його роботи та дії вплинули на культурно-національне усвідомлення українського суспільства радянської доби, простежити шляхи формування громадянської компетентності в молодого покоління українців на прикладі вивчення участі дисидента в національному русі 1960-х – 1970-х рр.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати особливості історичної епохи 1960-х – 1970-х років в Україні, які підживлювали український національний рух.
2. Описати ідейні та інтелектуальні переконання Івана Дзюби як видатної особистості цієї доби.
3. Дослідити основні твори Івана Дзюби, зосередити увагу на їхньому змістовому значенні та впливовості на українське суспільство.
4. Встановити шляхи національно-культурної діяльності Дзюби та співпрацю з іншими учасниками руху.
5. Простежити особливості формування громадянської компетентності в учнів ЗЗСО на уроках історії.
6. Проаналізувати можливості використання інформації про життєвий шлях і спадщину Івана Дзюби у формуванні громадянської компетентності в освітньому процесі.

Хронологічні рамки дослідження. Нижньою межею дослідження вважаємо початок 1960-х років. Саме в цей період розгортається культурне піднесення, пов'язане з діяльністю «шістдесятників», а також починається формування інтелектуальної опозиції до радянської влади. Верхня межа роботи датується кінцем 1970-х рр., коли в результаті масштабної хвилі репресій український дисидентський рух фактично було придушено. Під час вивчення особистості Івана Дзюби можливий вихід за вказані хронологічні рамки для глибшого дослідження формування світогляду й становлення особистості дисидента.

Географічні межі дослідження – охоплюють територію Української Радянської Соціалістичної Республіки (у першу чергу м. Київ, де проживав Іван Дзюба в свої зрілі роки).

Аналіз джерел та історіографії. Дослідження ролі Івана Дзюби в українському національному русі 1960 – 1970-х років базується на великій кількості джерел та науки, які показують як роботу самого Івана Дзюби, так і обстановку культурного суспільно-політичного життя України того часу.

Одним з головних джерел для розуміння творчості та ідей Івана Дзюби є його праця «Інтернаціоналізм чи русифікація» [23]. Цей твір став важливим документом українського культурного опору, де автор аналізує зв'язок культури з політичним тиском, а також описує виклики, які стоять перед українським суспільством у боротьбі за свою національну ідентичність. Важливі дані містять також архівні матеріали, зокрема документи радянських спецслужб. Вони дають змогу вивчити розміри переслідування українських інтелектуалів, включаючи Івана Дзюбу. Наприклад, серед цих паперів є записи допитів, звіти КДБ та партійні вказівки щодо боротьби з інакомисленням [6].

Також про Івана Дзюбу висловились у статті Олеся Котубей-Геруцька «Дисидент, який став міністром. Про опір русифікації, боротьбу з партією та велике кохання в житті Івана Дзюби», в якій розглядається життєвий шлях Дзюби від його дитинства на Донеччині до ролі в українському дисидентському русі [33]. Наталія Волошина у статті «Національний мислитель його нашого часу: Іван Михайлович Дзюба» аналізує внесок Дзюби в українську літературу та культуру, підкреслюючи роль як мислителя, який понад 40 років присвятив положенням на тему української мови та забезпечення її повноцінного функціонування в суспільстві [19].

Серед наукових робіт, що присвячені справі Івана Дзюби, важливе місце займають роботи Юрія Шаповала [45; 46; 47]. В своїх статтях та збірках він розглядає фон дисидентського руху 1960 – 1970-х років, зокрема звертає увагу на роль Дзюби в боротьбі за національне усвідомлення. Станіслав Федорчук, український політолог, досліджував постать Івана Дзюби через написання аналітичних статей про його життя і діяльність та через залучення його до літературних проєктів, що висвітлюють культурний спадок. У своїй статті «Іван Дзюба: високий інтелектуал з донецьких степів» автор підкреслив роль Дзюби як інтелектуального лідера шістдесятницького руху [28].

Потребують окремого розгляду статті, що друкуються в журналах «Сучасність» та «Український історичний журнал». Наприклад Юрій Зайцев у статті «Дисидентський рух в Україні» досліджує різні ідеології в українському

суспільстві 1960 – 1970-х років [27]. Василь Овсієнко в книзі «Світло людей. Мемуари та публіцистика» описує життєвий шлях Івана Дзюби, зокрема його боротьбу за українську мову та культуру, а також його роль у дисидентському русі та внесок у розвиток України [13].

У результаті дослідження встановлено ролі Івана Дзюби в національному русі базується на великій кількості джерел та історії. Перегляд цих матеріалів допомагає краще зрозуміти як особистий внесок Дзюби, так і загальні тенденції розвитку українського національного руху другої частини ХХ століття.

Розробляючи методику формування громадянської компетентності учнів було використано комплекс педагогічних і методичних праць. Зокрема, ґрунтовною теоретичною основою стали праці О. Пометун «Енциклопедія інтерактивного навчання» [51] та Г. Г. Яковенко «Методика навчання історії» [52], також були адаптовані методи «Акваріум», «Суд ідей», «Мозковий штурм» як ефективні інструменти для формування навичок критичного мислення, дискусійної культури, уміння співпрацювати.

Особливу увагу приділено Концепції НУШ, яка вимагає інтеграції наскрізних умінь, таких як ініціативність, критичне мислення, здатність до взаємодії. Саме тому під час розробки практичної частини методики враховано потребу в системному розвитку громадянської компетентності як сукупності знань, умінь, ціннісних установок і поведінкових моделей [1].

Крім того, важливою складовою стали матеріали з підручників для 11 класу, зокрема: «Історія України 11 клас» (Власов В., Кульчицький С. та ін.) [54], «Історія України» (Верстюк В. Ф., Гарань О. В., Гуржій О. І.) [53] та інші, де постать Івана Дзюби подана як представника інтелектуального спротиву, мислителя і громадянина.

Використання праць самого Івана Дзюби, передусім «Інтернаціоналізм чи русифікація?» [23], було необхідним для створення автентичного навчального контенту. Його тексти стали підґрунтям для обговорень, написання есе, моделювання реальних соціальних ситуацій.

Методологія дослідження. У вивченні теми «Іван Дзюба в українському національному русі (1960-ті – 1970-ті роки)» було застосовано великий набір наукових методів, які могли досягти цілі та вирішити завдання. Основу дослідження закладено на принципах об'єктивності, історії, системи та міждисциплінарного підходу, що дало можливість для глибокого і багатогранного аналізу явища.

Для вивчення української ролі Івана Дзюби в національному русі були застосовані такі методи:

- історико-генетичний метод, що дозволив простежити витоки ідей, які вплинули на формування поглядів Івана Дзюби, а також розкрити еволюцію його громадянської позиції.
- історико-порівняльний метод допоміг знаходити спільні і різні риси між роботою Івана Дзюби та інших людей українського руху національного протягом всього періоду.
- контент-аналіз використовувався під час праці з газетними, художніми і науковими текстами Дзюби, що дало можливість оцінити його думки в контексті соціально-політичної ситуації 1960-х – 1970-х років.
- метод порівняльного аналізу дає можливість оцінити вартість праць Дзюби в зв'язку з глобальними ідеями та процесами того часу.

Правдивість і ймовірність отриманих даних гарантується використанням різних джерел, включаючи архівні матеріали, спогади, публікації, наукові праці та дотримання правил критичного аналізу та міждисциплінарного підходу.

Наукова новизна дослідження полягає у спробі комплексного участі Івана Дзюби в українському дисидентському русі. Під час написання розроблені методичні рекомендації та створений план-конспект уроку, спрямованого на вивчення українського дисидента і громадського діяча. Особливу вагу зосереджено на формуванні критично-аналітичного мислення учнів, що дозволяє самостійного оцінити внесок Івана Дзюби у збереження національної ідентичності та боротьбу за права українського народу. Запропоновані методичні

підходи сприяють розвитку громадянської компетентності в умовах сучасного освітнього простору.

Практичне значення. Результати вивчення теми «Іван Дзюба в українському національному русі (1960-ті – 1970-ті роки)» мають важливе значення для глибшого розуміння історії українського дисидентського руху, зокрема роль деяких людей у формуванні ідеї національного відновлення в умовах тоталітарного режиму. Теоретичні висновки, які були отримані в процесі дослідження, можуть бути використані в наукових аналізах про історію України другої частини XX століття, методику її викладання в ЗЗСО, зокрема питаннями розвитку українського гуманітарного мислення та культури під час ідеологічного тиску. Розроблені пункти можуть знайти застосування у викладанні курсів з історії України, культурології, та української літератури, а також інших схожих предметів у закладах вищої освіти.

Практичні рекомендації щодо використання отриманих результатів полягають в створенні шкільних програм, написанні простих матеріалів про роботу Івана Дзюби та його вплив на український рух, а також у підготовці навчально-методичних розробок для учнів, які популяризують знання про український дисидентський рух. Ще матеріали роботи можуть бути використані для участі в науковій конференції та семінарах, що стосуються питань історичної пам'яті та національної ідентичності. Дослідження може допомогти у створенні національної свідомості серед молодих людей, розширюючи знання про права людей та роль розумних людей у захисті, культурних і політичних прав людини.

Структура роботи. Дипломна праця складається зі вступу, чотирьох розділів та підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ КОНТЕКСТ УКРАЇНИ 1960-X –1970-X РР.

1.1 Політична ситуація в Україні

У 1960-х – 1970-х роках Українська Радянська Соціалістична Республіка (УРСР) була одна з п'ятнадцяти республік, що входили в СРСР. Політична система республіки була повністю зв'язана з загальносоюзною структурою і залежала від рішень центральної влади, що знаходилася в Москві. Формально Україна мала свої органи державного управління, такі як Верховна Рада УРСР та Рада Міністрів, які були відповідальні за законодавчу та виконавчу діяльність. Але реальна влада зосереджувалася в руках Комуністичної партії Радянського Союзу (КПРС), у підпорядкуванні якої знаходилася Комуністична партія України (КПУ). Саме КПУ визначала основні напрямки політики, контролювала всі аспекти життя у республіці та мала монопольний вплив на управлінні державою.

Заради народних депутатів, які формально виконували ролі представницьких органів влади, насправді діяли під строгим контролем партійних структур. Жодне їхнє рішення не приймалося без узгодження з відповідними партійними органами, що фактично перетворило їх на інструмент виконання директив, спущених «згори». Партійна ієрархія включала обласні комітети, міські і районні комітети партії, які мали великий вплив не тільки на державні структури, але й на всі сфери суспільного життя, включаючи економіку, культуру, освіту, охорону здоров'я та навіть повсякденне життя громадян [59, с. 346].

Українська РСР була республікою без справжньої незалежності, де формальні державні установи були тільки для вигляду самостійності. Всі важливі рішення робилися в Москві, а партійні органи слідкували за їх виконанням, що забезпечувало централізований контроль над життям людей і всіма сторонами роботи держави. Членство в партії було важливою умовою для

росту кар'єри, особливо для інтелегенції. Але були труднощі з кількістю людей, які могли вступити, бо більше уваги давали робітникам і селянам. Вибори у Верховній Раді були простим ділом. Був тільки один кандидат від «блоку комуністів і безпартійних», а виборці не мали іншого вибору.

Обрання 2 липня 1963 року Петро Шелеста на посаду першого секретаря ЦК КПУ відбулось на фоні великого соціального напруження в Українській РСР. Це було викликано нестачею їжі, браком товарів для людей, непопулярними змінами у сфері оплати праці, а також переглядом виробничих норм. У своїх щоденниках Шелест детально описував кризову ситуацію, що показує її враженнями, емоціями та заходами, які приймалися у відповідь на зростання громадського незадоволення [46, с. 388].

Так, він згадував про зустрічі з людьми з КДБ, МВС та прокуратури, де обговорювались питання боротьби з «антирадянськими проявами», особливо з розповсюдженням листівок і політичної думки. Також було сказано, що треба посилити дисципліну в містах і робітничих селищах, збільшити боротьбу з злочинам та елементами, що є ворожими до ідеології. Шелест підкреслив важливість суворих дій від адміністрацій для стабілізації стану. Через такі заклики працівники Комітету держбезпеки знайшли підпільні групи і затримали людей, причетних до антирадянської роботи. У наступному році вдалося впізнати тих, хто писав та розносив листівки, що критикували радянський режим і висловлювали заклики до протесту проти політики Микити Хрущова [7, с. 323]. Влада створила вказівки, які дозволили партійному керівництву ефективно пригнічувати прояви невдоволення серед працівників. У 1964 році, кількість людей, які займалися важливими матеріалами про соціально-економічне життя в СРСР зменшилась більше ніж у два рази.

Рух інтелегенції, що відомий як шістдесятники, зосередив свою увагу на питаннях культурного відновлення та прав особи. Ця діяльність викликала сильне незадоволення у київських та московських партійних колах. Обговорення національних та культурних проблем почали вважати загрозою для режиму. У серпні–вересні 1965 року було багато арештів у Києві, Львові, Одесі і в інших

містах. Організацію протестів, таких як дійство в кінотеатрі «Україна» в 1965 році, звернення до міжнародних груп, листи до радянських лідерів з вимогами слідувати Конституцією та правами людини. На арешті опинилися 24 активні люди національного руху, з яких 18 отримали терміни у в'язниці. Це була спроба влади попередити і придушити будь-який опозиційний рух [15, с. 243].

Університети стали однією з важливих місць для поширення інакодумства. Так, у 1968 році П. Шелест висловив тривогу через зріст антирадянських настроїв серед студентів Київського університету. Одним із прикладів є позбавлення права на навчання Миколи Холодного за його політичну активність та вірші, що критикували радянську дійсність. Спецслужби працювали над зменшенням «поганого впливу» студентів і творчої молоді. Пропонували говорити профілактичні бесіди з такими людьми, як М. Холодний, та обмежувати їх професійні можливості.

На початку літа 1966 року, за допомогою керівництва УРСР, органи КДБ досягли скасування прописки та вигнання Миколи Холодного зі столиці. Так поетові довелося працювати в Кіровоградщині, виконуючи тяжку роботу. У липні 1968 року П. Шелест дав наказ другому секретареві ЦК КПУ О. Ляшкові особисто слідкувати за заходами КДБ та Міністра охорони громадського порядку УРСР, що були націлені на «очищення» Києва від людей, які вважалися «націоналістично настроєними» та не мали відповідної прописки.

Серед тих, хто потрапив у список «небажаних», були студенти-заочники Київського вузу та колишні студенти, яких виключали за «націоналістську діяльність». У 1972 році КДБ разом зі службами Чехословаччини закрили канал, через який українські дисиденти передавали самвидавні матеріали в інші країни, наприклад, праця І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Серед арештованих були Ганна Коцур, Павло Мурашко та Петро Гроцький, яким інкримінували вивезення опозиційних видань, зокрема «Українського вісника» [48].

Петро Шелест часто отримував новини про дії КДБ, виявляючи сильну реакцію на спроби інших думок. Він хотів строгих заходів, наприклад, закриття клубів для дискусій, знаходження та ізоляції тих, хто поширював анонімні листівки. Попри це, діяльність українських дисидентів у виготовленні та розповсюдженні самвидаву, а також зв'язки з багатьма колегами за кордоном залишалася важливим елементом їхнього спротиву радянській системі. КДБ доповідало про потребу посилення контррозвідувальних заходів, щоб зупинити активність інтелігенції та молоді, яка брала участь у таких процесах [5].

Протягом січня 1972 року були затримані важливі учасники руху інакодумців, серед яких Іван Світличний, В'ячеслав Чорновіл, Василь Стус, Євген Сверстюк та Ірина Калинець. У лютому КДБ почав готувати базу свідків для судових справ у справах, особливо «Блок», а також «працював над зв'язками» затриманих. Архівні дані кажуть, що перший секретар ЦК КПУ Петро Шелест отримував сталі повідомлення від КДБ про арешти, поведінку затриманих і реакцію світу. На доповідній записці від 10 березня 1972 року, що стосується збору доказів проти негодних осіб, Шелест залишив рішення із закликом якнайшвидше притягнути обвинувачених до суду [5].

У 1972 році Петра Шелеста, який був першим секретарем ЦК КПУ, зняли з посади через звинувачення у «місництві» й терпимому ставленні до націоналістичних думок. Його замінив Володимир Щербицький, який провів роки свого правління в повній лояльності до Москви, посилюючи русифікацію в Україні. Зменшили години викладання українському мови в школах, скоротивши кількість україномовних навчальних закладів і друкованих видань. Витиснення української мови з публічної сфери через важливість «інтернаціоналізму».

У 1977 році була створена нова Конституція СРСР. У ній КПРС назвала себе «ядром політичної системи суспільства» і закріпила за собою право керувати всіма сферами життя. У 1978 році прийнята Конституція УРСР. У ній була повторена 6-а стаття Конституції СРСР про провідну і керуючу роль КПРС.

Отже, політична система Української РСР у 1960-х – 1970-х роках була повністю підконтрольна центральній владі СРСР, а реальна влада належала

Комуністичним партіям, які мали строгий контроль над усіма сферами суспільного життя. Посилення репресій проти інакодумців та національного руху, особливо у шістдесятих роках, показує бажання радянської влади зупинити будь-які прояви української ідентичності та культурного відновлення. Політичні арешти, боротьба із «антирадянськими елементами», а також русифікаційна політика стали засобами для контролю над республікою.

Зміна в керівництві у 1972 році, коли Володимир Щербицький замінив Петра Шелеста, показала ще більшу відданість до Москви та активізацію русифікації. Прийняття Конституції СРСР (1977) і УРСР (1978) тільки закріпило монопольне положення КПРС, узаконивши її владу над всіма сферами життя в Україні. Так Українська РСР залишилась лише номінальною республікою, а насправді була частиною жорстко централізованої радянської системи. Ця ситуація призвела до послаблення національної самосвідомості та зростання громадського невдоволення, особливо серед молоді, які прагнули зберегти культуру та національні традиції. Ці процеси в подальшому стали одним із чинників, які сприяли формуванню опозиційних рухів та боротьби за незалежність України наприкінці 1980-х років.

1.2 Інтелектуальне середовище та дисидентський рух в УРСР

У 1960–70-х роках в Радянському Союзі з'явився і став популярним явищем, яке увійшло в історію під назвою дисидентство. Це був рух, що об'єднав людей з різних соціальних груп, які мали сміливість відкрито критикувати політику радянського уряду. Хоча кількість учасників цього руху залишалася відносно маленькою, їхній вплив та відвага привертала все більше уваги як всередині країни, так і за її межами. Дисиденти боролися за права людей, захищали свободу релігії; виступали за збереження національної особистості та охорону культурних звичаїв.

Причини для появи цього руху сталися завдяки десталінізації, розпочатій Микитою Хрущовим у середині 1950-х. Кампанія накриття сталінських репресій

повільно звільнила людей від «паралічу страху», який довго тримав їх. Внаслідок цього в багатьох радянських громадян з'явився скептицизм щодо незмінності та впертості радянського режиму. Зусилля Леоніда Брежнєва зупинити процеси лібералізації, які почалися раніше, і повернути контроль над суспільством призвели до нових форм протестів. Найяскравіше це проявилось серед інтелігенції, що мала доступ до інформацій, літератури та наукових знань, щоб допомагати осмислювати реальність з альтернативних неофіційних позицій [16, с.14]

На зростання опозиційного руху також сильно впливали події, що траплялися поза Радянським Союзом. Зокрема, це були великі антикомуністичні акції в країнах соціалістичного блоку, таких як Угорщина, Польща та Східна Німеччина. Ці події показували, що тоталітарний контроль можна кидати виклик, а бажання до свободи й демократичних змін має глобальне значення. Додатковим фактором став міжнародний правозахисний рух, який отримав силу після прийняття у 1948 році Загальної декларації прав людини. Її принципи стали натхненням для багатьох дисидентів, які вважали, що ці права повинні поширюватися на радянських громадян [35].

Дисидентство в Україні було викликане як політичними причинами (хрущовська «відлига» та опір Брежнєва), так і соціально-економічною напругою, що пов'язана з домінуванням росіян у республіці. Проукраїнська позиція Петра Шелеста теж надихала інтелігентів на протести. Загалом, українське дисидентство можна розглядати як новий прояв історичного конфлікту між українською інтелігенцією та бюрократією російського імперії [20, с. 206–207].

Дисидентський рух виник у групі серед представників «шістдесятників» – нового типу авторів та інтелектуалів, як-от Ліна Костенко, Василь Симоненко, Іван Драч, Іван Світличний, Алла Горська і Іван Дзюба. Пізніше до них приєдналися Василь Стус, Ігор Калинець, Ірина Калинець, брати Горині та інші. Більша частина із них була з села; здобували навчання в радянських школах та стали частиною міської інтелігенції (див. додаток Б). Згуртовуючись, вони

направляли свою роботу головним чином на відновлення культури країни: підтримували захист рідної мови, популяризацію досягнень літератури та мистецтва, навчання і просування національної історії, хотіли відмовитися від ідеологічних шаблонів соціалістичного реалізму [54, с. 81–82].

Представники опозиційного руху боролися за свободу людей, національні права та проти русифікації. Їхніми способами протесту були творчість, публічні слова та організація нелегальних видань, як-от «Український вісник». У відповідь влада робила арешти і суди, однак це лише підсилювало опозицію. Наприклад, Іван Дзюба у праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» критично ставився до радянської політики, а Валентин Мороз у «Репортажі із заповідника імені Берії» викривав радянську сваволю. Незважаючи на тиски, рух допоміг зберегти національну ідентичність та досягнути міжнародної ваги до проблеми України.

Післяхрущовське двадцятиріччя (1965–1985) в Україні характеризувалося поглибленням кризи радянського суспільства, що вплинула на політику, економіку, ідеї та культуру. В житті людей змішалися тиск партії і зростання свідомості народу. Культурне життя розвивалось суперечливо, нові школи відкривалися. Але процес русифікації зменшував кількість закладів, де говорили українською мовою. Освіта була політичною, орієнтованою на «комуністичне будівництво», що призводило до знецінення знань. Українська наука досягла успіхів у кібернетики та фізиці, але ізоляція від міжнародного співтовариства заважала розвитку. У літературі домінували ідеї, але також з'явилися видатні твори як «Собор» О. Гончара. Стало більше театрів, але український театр втратив свою національну суть. У музиці та образах просувалися радянські думки, хоч залишалися й народні звичаї [59, с. 151–154].

З моменту призначення В. Щербицького почали відкрите переслідування «шістдесятників», забороняли їхні роботи, навіть класичні книги цензурували. Люди, що не погоджувалися, поширювали самвидав та протестували проти переслідувань. У 1972 році кампанія арештів тимчасово зупинила опозицію, але

потім група дисидентів, в тому числі Українська Гельсінська група (1976), знову почала діяти, захищаючи права людини [54, с. 114].

На початку 80-х в Україні протестний рух був майже повністю знищений. Хоча ідеалізм й мужність його членів були сильними, рух не отримав великої підтримки. Причиною цього була чітка політична програма та соціальна обмеженість дисидентів, які в основному походили з інтелігенції і не стикалися з щоденними труднощами народу.

Основним ворогом дисидентів була радянська система, особливо КДБ, яка заважала поширенню новин про них або змінювала їх. Дисиденти зустрічалися з гоніннями, самотністю, відмовою в роботі та навчанні, ув'язненнями, а найупертіших закривали в лікарнях для психічно хворих. Українські незгодні зазнавали дуже жорстоких утисків через страх влади щодо українського націоналізму. Боротьба дисидентів допомагала розвитку національного усвідомлення й розумінню ідеї незалежності України. З часом із середовища дисидентів вийшло багато майбутніх лідерів політики.

Отже, Україна в 1960–1980-х рр. була під контролем радянської влади над всіма частинами життя. Офіційна наявність органів управління та прав людей ховала справжню залежність республіки від рішень Москви, що не давало можливості для свободи політичної, економічної та культурної діяльності.

Політична система УРСР була створена на централізації влади, де Комуністична партія України як частина КПРС здійснювала повний контроль за законами, виконавчими органами, а також суспільним та культурним життям. Залежність від партійних вказівок перетворювала державні організації у знаряддя для виконання політики Кремля, що позбавляло людей можливості впливати на управління країною.

У час, коли Петро Шелест був на чолі республіки, окремі його соратники робили обережні спроби зберегти українську самобутність, але також і посилювали тиск на тих, хто думав по-іншому. Шелест помічав, як людина була в стресі, і водночас допомагав у боротьбі проти антирадянських дій, які включали рух шістдесятників, культурні ініціативи та захист прав особистості.

Рух шістдесятників і дисидентів став помітним явищем в житті суспільства. Вони боролися за повернення культурної особистості, прав людей, критикували русифікацію та владу. Дисидентський рух, незважаючи на суворі переслідування, зокрема арешти й ув'язнення, мав важливу роль у формуванні української національної свідомості та збереженні культури спадщини.

Утиски, організовані КДБ, були направлені на гасіння будь-яких ознак супротиву. Активних учасників руху позбавляли свободи, виганяли з навчальних закладів, стримували їхню роботу. Особливим ударом для української інтелігенції стали великі арешти 1972 року, які серйозно вдарили по організації незгоди. Водночас жорстка політика не змогла повністю знищити опір. Діяльність Української Гельсінської групи, що з'явилася у 1976 році, показувала про зростання міжнародного відгуку за права людей в Україні. Вклад дисидентів в розвиток ідей демократії та національної свободи став основою для майбутніх змін під час перебудови і здобуття незалежності України.

РОЗДІЛ 2. ІВАН ДЗЮБА В РУСЛІ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ

2.1. Становлення особистості та початок громадської активності.

Іван Дзюба народився 26 липня 1931 року в селі Миколаївка, Волноваський район, Донецька область. Пізніше він згадував: «Жили ми в Миколаївці у хаті інших родичів (бо дід Федір, колишній моряк, своєї не мав)» [8, с. 32]. Його дитинство припало на складні часи: Голодомор та його наслідки стали великим випробуванням для сім'ї. У пошуках кращого життя сім'я переїжджала, змінюючи місця проживання. Перше село було Новотроїцьке, а остаточно залишились в смт. Оленівські Кар'єри (тепер місто Докучаєвськ), де майбутній діяч випустився із середньої школи. Маленький Іван залишився з бабусею Наталею та дідом Федором у селищі Миколаївка, де жив на сухому хлібу або, коли його не було, на сумішах із лободи та кори [37]. (див. додаток А)

Через важкі обставини в житті, хлопчик рано відчув нестачу уваги батьків. Він не чув маминих колискових або казок, але натомість отримав дбайливість від бабусі. Мати Івана, що працювала в лікарні Оленівських кар'єрів, стала для нього знаком сили та важливості праці. Він гордився її роботою і згодом, заповнюючи різні опитування, почував гордість за своє походження з трудового родини [10, с. 34].

Одним із перших виразних дитячих спогадів Дзюби стало його прагнення до справедливості. Коли батьки покарали його за пустощі, він вирішив піти шукати «міліцію» вважаючи, що вона має стояти на захисті прав дітей. Це нагадувало його у майбутніх діях проти системи, апеляція до більших інстанцій та віра в можливість змін [10, с. 35].

Вже у першому класі він добре читав, рахував і навіть любив малювати контурні карти але навчальна програма не задовольняла його цікавість. Разом з тим, йому важко виконувати каліграфію, що вимагала великої точності та часу. Пережив у дитинстві й перші сильні почуття – від романтичного захоплення

своєю вчителькою до розчарування, коли побачив її в звичному житті. Це стало першою зустріччю з реальністю, що залишилося явним слідом у його пам'яті [10, с. 56].

Виростаючи в складних часах радянського життя, Іван Дзюба з юних літ чув бесіди про «ворогів людей», репресії, контрреволюційні групи. Спочатку ці теми були для нього незрозумілі, вони формували його думки і критичне ставлення до радянської системи, що пізніше проявилось в його діяльності як дисидента та інтелектуала [10, с. 58].

Юнацькі роки Дзюби минали в постійному пошуку книг. Він читав усе, що потрапляло до рук, особливо поезію. Вразили його твори Миколи Руденка, Павла Тичини, а також поетична драма Олександра Левади. Він змушував себе сприймати нав'язливу радянську пропаганду, зокрема обов'язкове заучування оди Сталіну, яка здавалася йому неправдивою, особливо у час голоду [10, с. 107].

Ще одним важливим чинником у дитинстві була мова. До 17 років Іван говорив тільки російською. У своїх спогадах він розповідав про атмосферу тодішньої культурної асиміляції, яку він назвав «вакханалія російського пріоритету». Усе – від науки до суспільного життя – підкорялися ідеї переваги російської культури. Через цей вплив він навіть написав в комсомольській анкеті, що був росіянином, і це було зафіксовано в його документах [28].

Навчаючись на філологічному факультеті, Дзюба почав розуміти важливість української мови та культури, хоч його спеціалізація була пов'язана з російським відділенням. Важливу роль у формуванні його поглядів грали викладачі, особливо Тимофій Трифонович Духовний, який відкрив йому багатство світової літератури і своєю інтелегентністю руйнував стереотипи про «простоту» українства [10, с. 123].

Важливим кроком у житті Дзюби стало його «входження» в літературні осередки Донеччини. Вже на першому курсі він ходив на зустрічі Донецького відділення Спілки письменників, працював з газетами, друкуючи свої перші критичні статті. Це дало йому можливість ближче познайомитись з українськими інтелектуалами регіону та вперше стикнутися з запитанням національної

свідомості. Завдяки знайомству з Андрієм Ключчею Дзюба отримав доступ до заборонених на той час українських книг 1920-х – 1930-х років, де він відкрив для себе роботи Володимира Винниченка та Миколи Хвильового. Саме ці знання, а також аналіз радянської політики щодо України, поступово привели його до розуміння колоніального становища української культури [10, с. 124].

У студентські роки навчання він був вибраний секретарем комітету комсомолу, що свідчило про його активну громадську позицію. Він серйозно ставився до цієї роботи, займаючись агітацією, політичною інформацією та допомогою робочим колективам. Але з часом він почав бачити незбіжність між радянською пропагандою і справжнім життям простих людей. Його думки про суперечності системи заглиблювались, що в кінцевому результаті приводило до конфліктів у студентському середовищі [10, с. 125].

Кульмінацією його студентської діяльності став виступ на конференції, де він відкрито розкритикував керівництво інституту за безлад, зловживання та байдужість проблем студентів. Його слово викликало великий відгук серед студентів, але й реакцію партійних органів, які вирішили нейтралізувати «небезпечного активіста». Після цього почався період переслідувань – його брали на розгляди в комсомольських і партійних комітетах, намагалися «перевиховати». Але саме ці події стали важливим моментом у його світогляді. Він остаточно засмутився в радянській ідеології, що потім призвело його до опозиційної діяльності [10, с. 126]. Але дар і старанність Івана проявилися ще в юності. У 1953 році він з відзнакою закінчив учення на російському відділі філологічного факультету Донецького педагогічного інституту (в минулому Сталінського), здобувши стипендію ім'я Сталіна. Одночасно у нього були конфлікти зі адміністрацією, що показує його незалежність і силу характеру [37].

Дзюба, бажаючи продовжити навчання, переїхав в Київ, де глибше познайомився з українською культурою і мовою, яка стала для нього важливою частиною його життя. В 1956 році, після навчання в аспірантурі Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка, він підготував та успішно захистив свою дисертацію на тему «Сатира В. Маяковського», його керівником був академік

О. І. Білецький. Цей крок відкриває йому шлях до роботи в світі літератури. Він почав трудитися у видавництві «Дніпро», а потім у журналі «Вітчизна». У 1959 році Дзюба став членом Спілки письменників України, що підтвердило його статус в літературному середовищі.

Отже, життєвий шлях Івана Дзюби показує складність у формуванні його поглядів в умовах радянського життя. Він, ще з дитинства, зрозумів несправедливість системи, що пізніше вплинуло на його громадську позицію. Важкі обставини сформували в ньому почуття відповідальності, самостійності та прагнення до справедливості.

Його навчання та письменницька робота стали не лише способом особистісного зростання, а й на початку у розвитку його як розумної людини та противника. Спочатку приймаючи радянську думку, він поступово засмутився в ній, що спонукало його до активної громадської позиції. Від перших спроб зрозуміти суспільні процеси до режиму відкритої критики – цей шлях став основним у його житті, визначивши свою майбутню справу як захисника прав людей, журналіста та культурного діяча.

Таким чином, молоді роки Івана Дзюби можна вважати основою для його подальших вірувань та боротьби за права людей, свободу слова і національну ідентичність. Його досвід є прикладом того, як особисті труднощі та постійний інтелектуальний пошук, допомагають сформувати сильну особу, яка може кинути виклик соціальним проблемам свого часу.

Діяльність Івана Дзюби в літературній критиці почалась ще в далекому 1952 році, і цей рік став стартом для його подальшого шляху як одного з головних інтелектуалів свого часу. Він був уважним спостерігачем та задумливим аналітиком складних суспільних процесів, які він досліджував через літературу. Вже з перших публікацій було видно, що він хоче не лише глибоко аналізувати літературні твори, але й піднімати питання, що перевищували звичайні естетичні критерії. Його роботи все частіше торкалися найгостріших актуальних соціальних, культурних та моральних проблем, ставлячи під сумнів існуючі канони та викликаючи дискусії серед читачів. Такий спосіб відрізняв

Дзюбу від інших критиків і робив його творчість особливо важливою не тільки у сфері літератури, а також широкого культурного чи суспільного життя.

Поява його першої книжки «Звичайна людина чи міщанин?» (1959) стала великою підтримкою для української літератури [60]. Вона показала незвичайний спосіб розуміння літератури, в якій Дзюба бачив відображення суспільних проблем. Хоча у праці можна знайти деякі ознаки риторики, що були типовими для другої половини 1950-х років, це не знижувало її глибину думки. Вже тоді критика мала здатність поєднувати аналіз книг із думками про важливі соціокультурні питання.

Головною рисою роботи Дзюби була увага до питання вибору, яке він бачив як ключове для розуміння не тільки героїв художніх творів, але й для самого суспільства. Його підхід був точним і прагнув показати ті частини реальності, які залишились позаду офіційної думки. Його праця на початку вже продемонструвала, що критика для Дзюби це не просто робота, а спосіб поставити важливе питання перед суспільством спонукаючи його до самоаналізу. Перша книжка Дзюби стала свідченням того, що на літературному небосхилі України з'явилася незвичайна творча особа, яка не боялася важких тем і сміливо бралась за їх розкриття, орієнтуючи на високу інтелектуальну планку.

Громадська діяльність Івана Дзюби, що припадає на початок і середину 1960-х років, стала важливим моментом не тільки в його особистій біографії, але й у ширшому контексті суспільно-політичного життя того часу. Його промови виділялися відвагою, глибиною думки та етичністю, що дало можливість йому отримати пошану серед інтелектуалів та стати одним із символів національного відродження.

Одним з ключових моментів його активності стали виступи на вечорах пам'яті Василя Симоненка, Лесі Українки та Тараса Шевченка. Ці події мали не лише культурне, а й громадське значення, адже стали платформою для розуміння важливих питань таких права людини, національна ідентичність, свобода творчості і історична пам'ять. Також у промовах Дзюби звучала критика радянської політики русифікації та нехтування культурною спадщиною

українського народу, що робило його слова дуже актуальними для учасників [21, с. 88–91].

Важливим кроком у житті Дзюби була його подорож до Львова у 1962 році разом з молодими поетами Миколою Вінграновським та Іваном Драчем. У цій зустрічі він знайшов своє майбутнє кохання – Марта, студентка Львівського університету. Через рік вони об'єдналися, і їх спільне життя стало прикладом партнерства та підтримки в труднощах [36] (див. додаток В).

У вересні 1965 р. Іван Дзюба став частиною події, що увійшла в історію як знак протесту проти політичних репресій. Під час фільму Сергія Параджанова «Тіні забутих предків» у київському кінотеатрі «Україна» він виступив з заявою про творчу молодь. Його слова стали початком спонтанного протесту, який не знайшов підтримки в залі, став важливим кроком у боротьбі за свободу слово [30]. Коли Іван зустрів знімальну групу з Сергієм Параджановим, промовець сказав такі важливі слова: «У нас велике свято. Але і велика біда. В Україні почалися затримання творчої молоді». Цей виступ це став першим відкритим і публічним знаком протесту проти політики радянської влади, що було невідомо в цих умовах СРСР [30].

Очевидці кажуть, що настрій тієї миті був напружений та нервово заряджений. Іван Дзюба відзначав, що люди майже оточили письменників, просили їх сказати хоча б кілька слів правди. Це показує неймовірну потребу суспільства в відкритості та чесності, яка тоді була практично повністю задушена радянською цензурою. Роль дисидентів у цей період полягала саме в тому, щоб стати голосом пригніченого народу, відстоювати справедливість і правду.

Проте такий сміливий крок мав серйозні наслідки для самого промовця. Його звільнили з видавництва «Молодь» із посади радника літературного відділу. Це вже було друге звільнення через «ідеологічні помилки», адже за два роки до цього його усунули з роботи у відділі критики журналу «Вітчизна». Наступні три роки для нього стали часом власного вигнання: він працював коректором в журналі «Український біологічний журнал». Ця робота фактично

ізолювала його від світу книг, давши можливість активно займатися літературознавством.

Виступ Дзюби отримав великий відзвук під час показу знаменитого фільму Сергія Параджанова «Тіні забутих предків». У цей момент, перед великою групою людей, його слова стали символом протесту проти утисків національної культури і свободи висловлювання. Виступ став більше ніж просто мистецтвом, він перетворився в акт мужності, який надихнув інших боротися за права та свободи. «Дехто з вас думає, що ця справа їх не стосується, що це лише проблема української творчої інтелігенції, але ті, що так думають, дуже помиляються. Ця справа стосується кожного, хто відчуває себе членом суспільства» – під час якого виступив Дзюба й сказав про арешти [16, с. 80].

Він став редактором у видавництві «Дніпро» тільки в 1969 році – після тривалого періоду невизначеності. На цій позиції він працював поки його не арештували в 1972 році, коли радянська влада вирішила покарати його за інші думки. Але навіть ці репресії не можуть заглушити дух борця за свободу слова та національну гідність, яка символізувала цей чоловік [24].

Отже, дитинство Івана Дзюби, яке припало під час важких подій Голодомору, залишило великий слід в його пам'яті. Труднощі тих часів сформували в ньому чутливість, розуміння несправедливості та силу, що пізніше стали основою його громадянської думки. Вплив радянської ідеології та російської культурної асиміляції змусив Дзюбу пройти важкий шлях до розуміння значення українського слова, культури й ідентичності. Він не тільки долав стигматизування, але також активно допомагав їхньому відкриттю через свої статті та виступи. Завдяки старанню та таланту, Дзюба досягнув високого рівня професійної підготовки, завершивши навчання на факультеті філології з відзнакою. Його успіхи в навчанні, зокрема захист дисертації, стали основою для його продуктивної роботи як літературознавця.

Іван Дзюба почав свою роботу як літературний критик. Вже в перших статтях він виходив за межі аналізу естетики, звертаючи увагу на важливі соціальні проблеми. Його оцінювальні роботи піднімали питання вибору, етики

та відповідальності, що стали основою для його подальшої громадської діяльності. Участь Івана Дзюби в подія 1960-х років, зокрема його виступ на прем'єрі фільму «Тіні забутих предків», була не просто знаком протесту, а й важливим кроком до захисту свободи слова та права національного самовизначення. Його дії надихали і мобілізували інтелігенцію, допомагаючи у створенні нової суспільної свідомості. Не дивлячись на тиск радянської влади, Іван Дзюба залишався вірним своїм думкам. Його здатність витримати перед притисками та продовжити наукову і громадську роботу говорить про його силу духу і відданість до національної ідеї.

2.2. Участь у шістдесятницькому та дисидентському рухах (початок 1960-х–1972 рр.)

Шістдесятництво – це група молодих людей, які мали свої незвичні теми та нові ідеї, що відрізнялися від тієї думки, яку пропонувала влада в Україні. Один із учасників цього руху В. Мороз говорив: «То було молоде покоління, яке пішло в університети, яке могло уже подумати про щось інше, а не тільки про елементарні умови існування... Чорновіл, наприклад, був редактором комсомольської загальноукраїнської газети. Дзюба був одним з найважливіших критиків у Спілці письменників України. Стус був аспірантом в Інституті літератури в Києві. Одним словом, люди на найвищих щаблях, які в комуністичному істеблішменті могли далеко піти. Але це були найкращі люди в розумінні моральному... Вони відчували, що проповідувати те, в що не віриш, просто робити кар'єру, дивитись, як твій нарід російщать, – це багно. Значить, у тих людей виникло природне бажання вирватись з багна» [57].

Іван Дзюба – один із ключових людей покоління шістдесятників, чий голос став знаком їх творчої та спільної дії. Він був постійним мовцем на багатьох літературних вечорах та зустрічах шістдесятників, втілюючи ідеї та почуття цього культурного руху. Особливу славу отримав його виступ 16 січня 1965 року на вечора, присвяченому тридцятиріччю з дня народження Василя Симоненка у

Будинку літераторів. Ця промова стала важливою подією, оскільки в ній Дзюба висловив духовні й моральні основи, що сформували світочення його покоління [22].

Його виступи відрізнялися хорошою промовою, щирістю й силою почуттів. Вміння переконувати, впевненість у своїх слова та сильне бажання донести правду зробили Івана Дзюбу важливим знаком нової хвилі талановитих молодих людей з України, які хотіли змін і підтвердження національної особистості.

На перший погляд, студент Донецького педагогічного інституту, а пізніше аспірант Інституту літератури АН УРСР, міг виглядати як звичайний молодий науковець. Але йому саме судилося стати важливою особою українського дисидентського руху, якого згодом називають «інтелектуальним прапором шістдесятництва» та «постаттю століття». Як казав Іван Дзюба в розмові : «Я й сам не задумувався: коли в мені Україна «пробудилась» ? Або більше, звідки береться переживання України як своєї особистої долі? Адже ніхто нас спеціально не виховував, ніхто нам не закидав у душу думку про Україну, навпаки, все робилося для того, щоб ми жили бездумно і не бачили цієї проблеми. А приходить час – і вона в тобі озивається» [28].

На початку 1960-х років у Києві з підтримкою комсомолу був створений клуб молоді «Сучасник». Цей центр зібрав навколо себе талановитих громадян різних мистецьких напрямків, зробивши розділи кіно, театру, літератури, образотворчого мистецтва і музики. Клуб очолив знаний діяч культури Лесь Танюк. «Сучасник» швидко став відомим серед молодих художників, стаючи місцем жвавого культурного обміну й розумового розвитку [31, с.19]. Особливою славою користувалися лекції найкращих літературних знавців та мислителів того часу – Івана Світличного, Івана Дзюби та Євгена Сверстюка. Їх виступи були про важливі питання росту української літератури й культури

У грудні 1962 року й березні 1963 року мали місце зустрічі М. Хрущова з творчою інтелігенцією СРСР, на яких він сильно звинувачував їх представників у формалізмі, авангардизмі та бездіяльності. Ці події стали знаком закінчення

періоду «відлиги» в розумовому житті країни. В Україні після цих виступів партійна преса почала активне гоніння «шістдесятників», звільняючи їх з робочих місць, забороняючи публікації їхніх творів тощо. Серед найбільш переслідуваних за «формалістичні викрутаси» були Іван Дзюба, Іван Драч, Ліна Костенко, Іван Світличний та Євген Сверстюк. Після цих подій закрили київський клуб молодих людей «Сучасник», а також схожі групи «шістдесятників» в інших містах [55, с. 71].

Під час хрущовської «відлиги» в Україні почало активне формування руху дисидентів, який став новим способом боротьби за свободу нації. Це була спокійна та ненасильницька форма опозиційної роботи, що прагнула досягти своїх цілей через організацію агітаційно-пропагандистських заходів. Дисиденти боролися тільки конституційними засобами [55, с. 65].

Діяльність українських шістдесятників, зокрема представників інтелігенції, викликала велике занепокоєння радянської влади, особливо після того, як до керівництва СРСР прийшов Леонід Брежнєв у 1964 році. Страх перед викликом посилення українського «націоналізму» змусив владу використовувати репресивні заходи. Так, у серпні-вересні 1965 року в декількох містах України відбувалися масові арешти діячів культури і науки. 4 вересня 1965 року у кінотеатрі «Україна» в Києві стався перший відкритий протест в Україні проти затримань представників української інтелігенції. Це відбулося під час показу фільму «Тіні забутих предків» Сергія Параджанова. Ініціаторами акції стали літературознавець Іван Дзюба, політик В'ячеслав Чорновіл, поет і письменник Василь Стус та сам режисер цієї стрічки Сергій Параджанов [18].

Кінооператор фільму Юрій Ілленко сказав: «Тіні забутих предків» – це не тільки великий кінематографічний твір, а й політичний знак. Кидав виклик системі соціалістичного реалізму, вале фільм зображував особистість у контексті народної, зокрема української культури, що описало офіційні правила. До того ж він був показаний тільки українською мовою, що саме з собою було політичним актом» [18].

Перед стартом показу Сергій Параджанов звернувся до публіки з промовою. Потім на сцену вийшов Іван Дзюба і сказав « В Україні відбуваються арешти інтелектуалів – письменників, поетів, художників. Вже затримали групу людей у Києві та Львові. Хто проти цього беззаконня – встаньте!» Директор кінотеатру намагався заглушити виступ відштовхуючи Дзюбу від мікрофона, а у залі ввімкнули сирену. На це В'ячеслав Чорновіл закричав: «Хто проти тиранії – встаньте!» [18].

До протесту приєднався Василь Стус, закликаючи: «Не можна мовчати! Сьогодні переслідують українців, завтра – євреїв, післязавтра – росіян!» Сергій Параджанов також підтримав протестувальників, кажучи: «Я до кінця чиню опір і намагаюся перекласти український текст фільму на російську» [18].

За спогадами кінокритика Романа Корогодського, коли Дзюба говорив про арешти, агенти КДБ почали кричати «Провокація!», а потім увімкнули гучномовець, щоб заглушити виступ. Тоді в проходах з'явилися Василь Стус і В'ячеслав Чорновіл, закликаючи людей підтримати протест. Встало близько 50–60 осіб, хоча в залі було понад 800 глядачів. Проте сам факт відкритого спротиву відбувся. Наслідки для людей на акції були тяжкими, Івана Дзюбу вигнали з видавництва «Молодь», В'ячеслава Чорновола – з редакцією газети «Молода гвардія». Василя Стуса відрахували з аспірантури Інституту літератури, а потім арештували та ув'язнили [18].

Постать Івана Дзюби, відомого українського знавця літератури, опозиціонера та активіста, дуже тісно пов'язана з шістдесятниками. Це був час, коли на арені з'явилася нова генерація інтелектуалів, яких Осип Зінкевич описував як осіб, що не зазнали жаху тотального терору та зберегли свою моральну силу, на відміну від старшого покоління радянських інтелектуалів, яке часто було паралізовано страхом [28].

29 вересня 1966 року з нагоди чергової річниці трагедії Бабиного Яру в Києві на місці подій український письменник і дисидент Іван Дзюба звернувся до громади у кількасот людей, що зібралася довкола нього. «Я хочу сказати кілька слів – одну тисячну частину з того, про що я сьогодні думаю і що мені

хотілося б тут сказати, – мовив він до присутніх, – Я хочу звернутися до вас як до людей – як до своїх братів по людству. Я хочу звернутися до вас, євреїв, як українець – як член української нації, до якої я з гордістю належу. Бабин Яр – це трагедія всього людства, але сталася вона на українські землі. І тому українець не має права забувати про неї так само, як і єврей. Бабин Яр – це наша спільна трагедія, трагедія перш за все єврейського і українського народів» [44].

У своїй промові 1966 року Іван Дзюба не тільки підкреслював важливість пам'яті, а й вивчав причини, що призвели до трагедії Бабиного Яру. Він попереджав, що фашизм не починається з масових вбивств і не закінчується ними. Його корення – в нехтуванні людиною, що зрештою веде до знищення народів. Того дня Дзюба закликав українців глибше осмислювати події минулого, усвідомити спільність історичних шляхів українського та єврейського народів і віддати честь єврейським діячам, які зробили внесок у культуру та науку маючи коріння в Україні. Він відкрито висловив сором через появу антисемітизму серед українців і закликав до взаємного розуміння [44].

«Мені як українцю, соромно за те, що серед мого народу – як і серед інших – є проявом антисемітизму, ганебного й негідного явища, сказав він. – Ми українці, маємо використовувати будь-які форми зневаги до євреїв, проявляти глибше розуміння їхньої історії та проблеми. І водночас я сподіваюся, що євреї також борються з тим, хто не поважає українську культуру, мову й несправедливо вбачає у всіх українців прихованого антисеміта». Іван Дзюба був активним членом українського руху протесту, виступаючи проти утисків радянської влади на інтелігенцію. Він підписував групові листи та заяви протесту, зокрема на захист заарештованих в 1965 році українських діячів культури і науки [44].

Щодо «покаянного листа» Івана Дзюби, відомо, що після арешту і засудження за працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Дзюба був змушений написати покаяння, в якому він відмовився від своїх попередніх поглядів. Цей крок сприймався як спроба радянської влади знищити його авторитет серед інтелігентів та громадськості. Валентин Мороз, так само як багато інших

дисидентів критично ставився до таких дій, вважаючи їх проявом тиску і репресій проти українських інтелектуалістів. «...Скажімо, Дзюба написав покаєння. Заставили наплювати на те, на що молився, – щоби знищити його авторитет. Адже «Інтернаціоналізм чи русифікація» Дзюби – маніфест цілого покоління.» – висловився Валентин Мороз [9].

У листопаді 1970 року в Івано-Франківську відбувся закритий судовий процес над істориком і публіцистом Валентином Морозом. Мороз протестував проти закритого характеру суду, відмовляючись брати в цьому участь. Свідки, серед яких Іван Дзюба, В'ячеслав Чорновіл та Борис Антоненко-Давидович, також відмовилися свідчити, підтвердивши, що їхні попередні свідчення були спотворені. Мороза засудили до 6 років спецтюрми, 3 роки таборів особливого суворого режиму та 5 років заслання [39, с. 42].

Деякі вчені мали думку, що супротив літературному соціалістичному реалізму та різним видам політичних практик, які показували дисиденти-шістдесятники, міг би бути трактований як особливий прояв «українською формою світового антикомуністичного руху». Це підтвердження виглядає як велике зростання, бо антикомуністичний рух почав формуватися лише, коли окремі його члени стали політичними в'язнями або об'єктами переслідування радянською системою. Зміни їхніх поглядів були очевидні, але не завжди неминучі. Багато людей української інтелектуальної еліти, зазнавши репресій та втративши колег чи близьких, мусили адаптуватися до реального радянського режиму. Вони рідко погоджувалися на роботу разом, ставили своїми «трубадурами» Йосифа Сталіна і показували повну вірність, часто без іншого вибору [28].

Дисидентський рух в Україні став важливою віхою на шляху до свободи, перетворившись на рідну школу визвольної боротьби. Багато з його членів, які ще вчора були у таборах і засланнях, потім стали творцями нової української держави. На ранніх стадіях руху, мало хто з його учасників міг уявити, що він закінчиться розпаданням СРСР та проголошенням незалежності України, котра стала на залишках колишньої імперії.

Отже, шістдесятництво стало особливим явищем в історії української культури та соціально-політичного життя. Це був рух молодого інтелегенції, які хотіли оновлення культурних і національних цінностей, відстоювала волю думки та боротьбу проти русифікації. Серед найяскравіших представників руху це Іван Дзюба, Василь Стус, В'ячеслав Чорновіл, Євген Сверстюк і Ліна Костенко та інші.

Іван Дзюба відіграв важливу роль у створенні інтелектуального фундаменту шістдесятників. Його виступи та публікації стали символом морального вибору покоління. Його позиція базувалася на глибокому аналізі суспільних процесів та усвідомленні загроз для національної культури. Протест діяльності шістдесятників викликав репресивну реакцію радянської влади. Велика кількість арештів, заборона публікацій, переслідування інтелектуалів – все це мало мету знищити рух. Через цей конфлікт шістдесятники заклали основу для подальшої боротьби за права людини, свободу слів та національну ідентичності, що потім сприяло незалежності України.

2.3 «Інтернаціоналізм чи русифікація?» – меморандум покоління

Питання національної ідентичності та культурного збереження завжди було важливим в історії України, особливо у двадцятому столітті, коли країна була під управлінням радянської влади. У цей час політика, що називалася інтернаціоналізмом у багатьох випадках ставала русифікацією, що руйнувала основи українського народу самобутності. Ця політика не тільки обмежувала права українців на розвиток культури, мови та освіти, але й ставила під загрозу існування української ідентичності.

На цьому тлі Івана Дзюби публіцистичний труд «Інтернаціоналізм чи русифікація?» став справжнім явищем у культурному та суспільно-політичному житті не тільки України, а й світу. Ця праця, що написана в 1965 році, виходила в 1968 році в Мюнхені і майже відразу отримала увагу світової громади. У тому ж році книга була перекладена англійською мовою і видана в Лондоні. Її вплив

був такий великий, що пізніше вона була переведена на інші мови, серед яких французька, італійська, китайська, російська. У кожній з цих країн книга Дзюби стала джерело розуміння проблеми національної політики Радянського Союзу, викликаючи гарячі дискусії серед інтелектуалів та політиків.

Ця праця зробила ім'я письменника синонімом «шістдесятників» – група українських інтелектуалів, що виступали за збереження культури, мови та протистояли політиці русифікації. Книга була не тільки набір тексту, це було маніфестом, який показував напругу між офіційним інтернаціоналізмом радянської влади та реальною політикою асиміляції, яка мала на меті підтримку національної ідентичності.

Але книга спричинила сильну реакцію радянських правителів. У березні 1972 року пройшло закрите засідання Правління Спілки письменників України, на якому розглядали так звану «справу» Івана Дзюби. Влада строго засудила його за публікацію цієї роботи, вважаючи її антирадянським дією. Члени ради, під тиском режиму, одностайно вирішили виключити Дзюбу із Спілки письменників України.

Наступним кроком репресивної системи став суд. У березні 1973 року Івана Дзюбу засудили на п'ять років в таборі строгого режиму за звинуваченням у «антирадянській діяльності». Це рішення стало кульмінацією довгого перебування в ізоляторі КДБ, яке супроводжувалося моральним та фізичним тиском. Але у листопаді 1973 року, після значного міжнародного відгуку і тиску з боку правозахисників, Дзюба був помилуваний. Однак його свобода залишилася формальною – він ще кілька років був під офіційний наглядом [31, с. 130].

Репресії проти Дзюби не обмежувалися лише ув'язненням. У час з 1972 по 1986 роки Іван Михайлович мав насправді шанс працювати в літературному та інтелектуальному житті України. Він трудився коректором і редактором у газеті Київського авіаремонтного заводу, робота яка зовсім не підходила його талантам і покликанню. Практично п'ятнадцять років Дзюба мусив мовчати, не маючи

змоги надрукувати свої думки про українську літературу, культуру, суспільні процеси [24].

В тексті «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Іван Дзюба пояснює мотиви написання праці, як «українець, відданий справі комуністичного будівництва, має всі підстави бути неспокійним за долю своєї національності, а раз так – ніхто в світі не в силі заборонити йому про це говорити» [28].

Праця Дзюби стала важливою частиною рідного «меморандуму покоління» український шістдесятників – людей, які хотіли зберегти національні цінності, відродити культуру і створити нову свідомість громадян. У тексті автор не лише критикує існуючу політику, але й закликає до усвідомлення того, як важливо мати національну ідентичність для гармонійного розвитку кожної нації у багатонаціональному суспільстві.

Головним аспектом роботи є її заклик до рівності народів та захисту прав кожного народу на збереження своєї мови і культури. На офіційному сайті радянського уряду Дзюба показує, як оголошений інтернаціоналізм став інструментом централізації та культурного придушення. У цьому контексті його книга виступає як маніфест опору русифікації та боротьби за справжню рівність між народами.

Цей текст викликав великий відгук, незважаючи на суворе переслідування автора радянською владою. Думки, що сказані в книзі, стали джерелом натхнення для українського руху шістдесятників і зберігають свою важливість у нинішньому контексті, коли мовне питання та культурна автономія продовжують залишатися важливими для національного будівництва. У цій праці Іван глибоко вивчає наслідки русифікаційної політики радянського режиму, що робилася під прикриттям слоганів «інтернаціоналізму» та «соціалістичного процесу». Автор стверджує, що на ділі знань радянською владою принцип інтернаціоналізму, який означав рівність усіх народів і країн, був постійно змінений. Дзюба говорить, що саме в Україні цей процес став особливо глибоким.

Одним з головних моментів русифікації, на який вказує Дзюба, є руйнування української мови та культури через систему навчання. Автор підкреслює, що в багатьох місцях України відбувалось регулярне скорочення шкіл з викладання українською мовою, а у міських школах українська мова часто викладалась як другорядна дисципліна. Цей процес повільно витіснив українську мову зі шкільної системи, створюючи умови для її погіршення в майбутніх поколіннях.

Дзюба називає цю тимчасову не просто «збідненням культури», а реальною загрозою для створення української нації як культурного явища. Зниження статусу української мови в школах і вищих навчальних закладах стало основою для її виключення з науки, техніки, управлінської та повсякденної сфери [23, с. 112]

У своїй праці Іван Дзюба підкреслює важливу роль мови в житті та розвитку нації. Він стверджує, що мова – це не лише засіб спілкування, але й головний носій історичної пам'яті, культури і світогляду народу. Без збереження рідної мови неможливо говорити про створення своєрідної нації, адже саме через мову передається духовний та культурний досвід [23, с. 116]

Дзюба уважно розглядає способи, якими українська мова була витиснена з публічного життя. Він підкреслює кілька ключових моментів. Українська мова розвивалася з шкіл і вищих навчальних закладів. Російська мова стала головною, що зібрала у молоді шанс вчити та покращувати свою рідну мову на правильному рівні. У державному управлінні в радянській системі російська мова здійснювала провідну роль, що примушувало українців користуватися нею в офіційних спілкуваннях. Це допомагало створенню уявлення про нижчість української мови. У сфері культури і засобів масової інформації газети, радіо та телебачення були російською мовою, що обмежував доступ до української культури [23, с. 60].

Автор підкреслює, що русифікація в Україні була не тільки через прямі заборони чи укази, а також через механізми соціального тиску. Українська мова сприймалася як «сільська» або «недостатньо розвинута», що створювало у людей

меншу складність. В умовах міського розвитку багато українців повинні були переходити на російську мову, щоб мати шанси кар'єрного зростання або соціального визнання.

Дзюба впевнений, що без мови не можна зберегти національну ідентичність. Він пише, що мова є «не просто інструментом думки, а також способом створення нації». У роботі підкреслюється, що українська мова має великий історико-культурний потенціал, який утискається та знецінюється русифікаційною політикою. Збереження мови, на думку автора, є головним завданням для українців, якщо вони хочуть лишитися на цій нації, а не стати частиною «безликої маси» [23, с. 116].

Автор закликає до активного протесту проти політики русифікації, підкреслюючи важливість використання української мови в усіх сферах життя. Він підтримує самовираження українського мистецтва, пісень та інших видів культури і захищає права на навчання української мови у школах, а також університетах. У своєму писанні Дзюба звертається до тих, хто повинен боротися за збереження мови, особливо до розумних людей та суспільних діячів. Він впевнений, що захист рідної мови є не тільки справою кожного, а й важливим завданням для нової української нації.

Отже, у своїй найвідомішій праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Іван Дзюба звертав увагу громадськості на те, що втрата української мови може привести до остаточного зникнення українського відчуття як окремого явища. Він пише, що мова є не лише способом вираження, а живою тканиною, яка об'єднує людей в націю. Без мови неможливо зберегти ні культури, ні розвиток повної самосвідомості. Ідеї Івана Дзюби про роль мови мають велике значення і тепер. У сучасному світі, де маленькі мови часто потрапляють під загрозу зникнення, праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?» залишається джерелом натхнення для захисників мовного та культурного суверенітету.

2.4. Репресії режиму проти Івана Дзюби в 1972–1973 рр. та діяльність після звільнення

Переслідування Івана Дзюби стали частиною великої жорсткої кампанії, що була проти української інтелігенції, самвидаву та національно свідомих діячів. Початком тиску на нього вважається січень 1972 року, коли у ньому відбувся обшук у рамках справи проти Івана Світличного. Обшук показав наміри влади тримати Дзюбу окремо через його розумку і публіцистичну діяльність, яка поставила під сумнів політику СРСР про національні меншини [31, с. 130].

Радянська влада хотіла знищити його як лідера думок і символ боротьби. Дзюба став ціллю, після чого його робота показувала насильницьку русифікацію й колоніальну суть радянської національної політики. Умісно створювався образ Дзюби як ворога держави, щоб підривати його серед інтелігенції та ширшої публіки. У лютому 1972 року за пропозицією ЦК КПУ провели перевірку праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» [31, с. 130].

«І я згадую, який величезний розголос мала його знаменита, унікальна стаття про русифікацію! Те, що вона була базована на деяких статтях Леніна і на Конституції, те, що вона офіційно надіслана до ЦК, до Петра Шелеста, не давало змоги партії арештувати Дзюбу. Навіть їм довелося видавати книжку якогось Стенчука, поширювати по всій Україні з метою спростування висновків Іван Дзюби. Ми навіть думали, що це Петро Шелест зробив навмисне, оскільки сам був, думали ми, пролетарським чи партійним націоналістом...» – згадує Олекса Різників [41].

Представники радянської ідеологічної верхівки, включаючи академіка Михайла Шамоту, назвала книгу «антирадянською». У висновках сказано, що автор на «ворожих позиціях», розпалює міжнаціональну ненависть та дискредитує політику СРСР.

Дзюба був виключений зі Спілки письменників у березні 1972 році на засіданні президії, не давши йому можливість захистити себе. Це стало стартом його відчуження від роботи та культурного простору [29].

Навесні 1972 року, зокрема в березні, було інсценовано виключення Івана Дзюби зі Спілки письменників України. У описі «літературно-критичної роботи та суспільної поведінки Дзюба І. М.» підписаному головою правління СПУ Юрієм Смоличем і секретарем парткому Василем Козаченком, зокрема сказано: «Особливої шкоди нашої країни завдано написання Дзюбою і згодом опублікована за кордоном брошура «Інтернаціоналізм чи русифікація?». У цій папері також підкреслювалось, що «усі заходи Спілки, пов'язані з тим, щоб повернути Дзюбу на шлях радянського письменника, не давали жодних наслідків І. Дзюба не вважав свою поведінку такою, що суперечить званню радянського письменника і не засуджував її» [45, с. 279].

У той самий період було зроблено намагання усунути І. Дзюбу з роботи у видавництві «Дніпро», де він займав посаду редактора 22 березня 1972 року за особливим звітом КДБ, підписаним В. Федорчуком і відправленому до ЦК КОМПАРТІЇ України на ім'я П.Шелеста цьому питанню приділила окрему увагу головна редакторка видавництва Надія Лісовенко, покликала І. Дзюбу та, спираючись на «якісь особливості», запропонувала йому написати лист на звільнення «за власним бажанням». Але І. Дзюба сказав ні, втративши розум, що в майбутньому знайти нову роботу буде майже неможливо, а це створило ризик звинувачення у «дармоїдстві» [16, с. 139].

Фінальна ухвала була винесена без зволікань. 12 квітня 1972 року на Івана Дзюбу відкрили справу № 55. 18 квітня того ж року Дзюбу офіційно арештували на 18 місяців, звинувачуючи в антирадянській агітації й пропаганді за статтею 62 КК УРСР. Під час слідства Іван Дзюба був у повній ізоляції у внутрішній в'язниці КГБ на Володимирській, 33. Визнаний фізично та психологічно, він зіткнувся з постійним тиском від слідчих, які намагалися змусити його побачити свої «помилки» та зректися своїх поглядів. Допити проводили слідчі, які застосовували тактику «доброго» і «злого» слідчого. Микола Кольчик грав у ролі «доброго» і намагався схилити Дзюбу до співпраці м'якими методами, тоді як майор Бідьовка, викликаний з Тернопільської області, чинив жорсткіший тиск. Кадебісти прагнули довести, що Дзюба є автором «Програми комуністів» —

документа, який він не писав, а також що праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?» спрямована на підриг радянської влади [16, с. 141–145].

Його морально ламали різними методами. Йому давали читати матеріали, які нібито доводили шкідливість його творів, переконували, що його ідеї використовувалися для боротьби з радянським ладом. Ізольований, хворий і виснажений, він переживав складний внутрішній перелом. Врешті-решт, він частково визнав свою «провину» та погодився написати самозаперечувальний текст, у якому критикував власні ідеї. Попри це, написати повне «спростування» його не дозволили. Замість цього він створив працю «Грані кристала», яка виступала як виправдання радянської національної політики та використовувалася в офіційній пропаганді. У 1973 році його помилували рішенням Президії Верховної Ради УРСР, але це помилування стало ще одним ударом по ньому. Він опинився в ізоляції: його уникали колишні співачки, частина знайомих дистанціювалася через страх перед владою.

Після арешту Івана Дзюби в квітні 1972 року почалося довге слідство, яке тривало майже рік і закінчилося судовим процесом. Цей час став важким тестом для інтелектуала, адже влада використовувала всі можливі методи, щоб зламати його опір і зашкодити не лише як людині, але й як символу боротьби за українську національну свідомість. 16 березня в 1973 року він був засуджений на 5 років ув'язнення і 5 – заслання. Це звинувачення застосовували проти багатьох дисидентів, і воно дозволяло визначати будь-який прояв іншої думки як злочин [30].

Влада для підтримки звинувачення використала вірних радянських інтелектуалів. Відгуки на його роботу «Інтернаціоналізм чи русифікація?» були упередженими та слугували основою для звинувачення в «антирадянській пропаганді». Кампанії у пресі називали його «буржуазним націоналістом», «ворогом радянського народу», що мало підготувати думку людей до суворого вироку.

Івана Дзюбу тримали в ізоляції, намагаючись зламати його дух. Влада почала кампанію проти Дзюби у пресі, називаючи його «зрадником» та

«націоналістом». З ним проводили багато допитів та «виховних бесід» люди з КДБ. Його хотіли змусити відмовитися від своїх поглядів і визнати «помилки». Влада використовувала сім'ю Дзюби як спосіб тиску, погрожуючи його наслідками для рідних.

Відкритий прояв підтримки Івана Дзюби стало вершиною тиску проти нього. Це був не тільки спосіб вплинути на самого інтелегента, а й засіб для знищення українського протестного руху загалом. Радянська влада використала це, щоб показати силу системи, спробувавши нав'язати думку про безглуздість опору.

Рішення про змушення І. Дзюби до відкритого каяття було прийнято на найвищому рівні. Відкритий відступ мав зруйнувати довіру до Дзюби серед його товаришів і зробити його прикладом для інших. Влада хотіла показати, що навіть найзнаменитіші опозиціонери не можуть чинити опір репресивному апарату. Через розкаяння Дзюби режим намагався створити видимість «перемоги радянського задуму». Йому обіцяли легше покарання, згадували про можливе звільнення, якщо він визнає «помилки» і публічно відмовиться від своїх думок. Одночасно йому загрожували новими утисками, що могли торкнутися його сім'ї.

У листопаді 1973 року в газеті «Літературна Україна» опублікували, що Іван Дзюба відмовився від своїх старих ідей. У тексті заяви він визнав, що праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?» була «неправильною» та «шкідливою», а його дії «завдали шкоду радянському суспільству» [11].

Заява містила такі ключові меседжі:

- він, нібито, зрікся своєї національної думки і взяв радянську точку зору.
- виявив жаль за свою «антирадянську діяльність»
- пообіцяв більше не робити політичну та громадську діяльність.

Цей текст підготовлений під контролем КДБ та узгоджено з партійним керівництвом. Дзюба був змушений поставити підпис на папері, що мусив стати його відкритим «розкаянням». Дисиденти ставились до заяви з розумінням, хоча й із жалем. Багато хто знав, що вибачення було змушеним кроком під тиском

системи. Одночасно частина опозиції вважала це моральною поразкою, що викликала труднощі у міцності навіть найкращих діячів.

Василь Стус написав листа до Івана Дзюби, в якому він говорить з ним, намагаючись показати свої почуття. Промовистою є наступна цитата в його тексті: «Так, Іване, ти загубився в самому собі. Великий Іван Дзюба закінчився, почався гомункул із країни ліліпутів, чиїм найбільшим щастям залишиться те, що він колись мав до великого Дзюби дуже безпосереднє відношення. І через це я й сьогодні не можу одвернути од тебе свого погляду. І через це я тужусь пригадати твоє підзабуте лицарське обличчя – і в очах у мене стоять сльози» [36].

Для частини українського суспільства каяття Дзюби стало доказом жорстокості радянського ладу. Пропагандистські зусилля влади намагалися показати цей випадок як «перемогу ідеї», але для багатьох це стало знаком примусової деградації гідності людини. Каяти Дзюби не призвело до розколу між дисидентами, чого хотіла влада. Український рух опару залишився одним у своїх цілях, хоч і зазнав великих втрат. Попри це репресії проти інтелігенції змусили багатьох діячів зупинити активну роботу або перейти в підпілля [28].

Попри те, що влада хотіла використати жалкування Дзюби як засіб страху та знищення репутації, це не дало бажаного результату. Іван Дзюба навіть після примусового відмовлення залишився знаком боротьби за національні права та свободу думки. Його робота «Інтернаціоналізм чи русифікація?» продовжувала мати вплив на український національний рух і в СРСР, і поза його межами.

Вихід з тюрем КДБ не дав Іванові Дзюбі істинної волі. Багато товаришів і знайомих почали уникати його, а радянські спецслужби далі спостерігали за літературознавцем та дисидентом. Їх мета була в тому, щоб вберегтись від будь-яких запитів щодо змісту його роботи з боку політичного керівництва республіки та комуністичної партії [28].

Протягом багатьох літ Іван Дзюба працював кореспондентом та редактором у газеті, що виходить від Київського авіаційного заводу. Лише на початку 1980-х він знову досяг успіху в літературній діяльності, хоч й не до

українського. У цей час він зосереджується на вивченні книг народів СРСР і навіть публікував багато праць, присвячених цій темі [28].

Наприкінці 1980-х років Іван Дзюба активно бере участь у створенні національно-демократичних груп і рухів. Його обирають президентом Республіканської асоціації українців, а також він стає головним редактором журналу «Сучасність». У грудні 1992 року Дзюба стає міністром культури України, цю роль він займає до 1994 року [33]. Його часто порівнюють з французьким інтелектуалом Андре Мальро – автором, що отримав Нобелівську премію та був міністром культури при президенті Шарлі де Голлі [28] (див. додаток Г).

В незалежній Україні Іван Дзюба обіймає посаду академіка-секретаря Відділення літератури, мови та мистецтва НАН України. З 1997 року він став співголовою редакції «Енциклопедії сучасної України» і багато часу керує Комітетом Національної премії України імені Тараса Шевченка [28].

За останні тридцять років Іван Дзюба написав і видав близько двох десятків книг про українську літературу, мистецтво та культуру. Крім того, він підтвердив своє високе знання публічного інтелектуала через багато статей й дискусійних робіт. У цих роботах він виявляв ідеологію «Третього Риму», аналізував дії українофобських сил та присвячував глибокі дослідження літератури, охоплюючи творчість Тараса Шевченка до Сергія Жадана. «Отож – несхибний патріот української мови. То може, якийсь натяк на глибинні мотиви його принципової позиції вчувається у такому твердженні: «Мова зникає, коли нею не говорять про любов».

Іван Дзюба не забуває про сумні події, які пов'язані з російською окупацією частини Донеччини, Луганщини та Криму. У своїй книзі «Донецька рана України» (2015) він хоче показати не лише безперервність української культури на території Донеччини, але й глибоко аналізує політичні, психологічна та історичні причини окупації. Автор дивиться на способи впливу на місцевих людей, що використовувалися радянською владою і її наступниками – червоними директорами й олігархами.

У 1990-х роках, коли Україна отримала свободу, постать Івана Дзюби отримала нове значення. Його роботи, зокрема «Інтернаціоналізм чи русифікація?» знову стали першим кроком для розуміння природи національного руху та боротьби за право людини.

Отже, Іван Дзюба став символом відновлення української самобутності в часи радянської русифікації. Його роботи, зокрема «Інтернаціоналізм чи русифікація?» підняли на новий рівень розмову про права людей зберегти свою мову і культуру, показуючи колоніальну політику радянської влади. Його участь в дисидентському русі був новаторським способом для світової боротьби за національні права. Дзюба один з перших відкритих виступів проти політичного тиску, що зробив його мішенню для радянської влади, але й джерелом натхнення для інших. Переслідування з боку радянської влади, арешт і публічне вибачення стали тяжким тестом для Дзюби, навіть на цьому він тримав вірність думкам свободи та продовжував свій розумовий внесок навіть у поганих умовах. У час незалежності України Дзюба знову став важливою постаттю в сфері культури та політики. Його наукові роботи, громадська діяльність і активна роль допомогли розвитку національної свідомості, утворенню культурної автономії й створення української держави. Особлива увага Дзюби до історичних і сучасних подій, як от російське захоплення Донбасу та Криму, показує його вміння зв'язувати історичний огляд з глибокими моральними судженнями, зберігаючи важливість їхніх думок для нинішнього покоління.

РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ В УЧНІВ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ

Сучасне навчання ставить перед собою одне з найголовніших завдань – формування добре розвинутої особистості, здатної до усвідомленої участі в житті спільноти, самореалізації та відповідального ставлення до суспільства. В умовах глобалізації і швидких змін у соціокультурному середовищі стає важливим виховання людини, яка володіє громадянською культурою, розуміє зв'язок між правами людей, особистою свободою та обов'язками громадянина.

Особливо важливим є створення творчої особи – людини, що може критично думати, генерувати нові ідеї, шукати незвичайні способи вирішення проблем та проявляти ініціативу. Така особа потрібна для суспільства та самій людині, щоб успішно адаптуватись до викликів сучасного світу. Освіта – це важливий інструмент в вихованні креативної особистості. Саме в школі з'являються перші навички самостійно мислити, працювати разом, шукати дані та спілкуватись. У цьому процесі головна роль належить вчителю, який має бути не лише носієм знань, але також активним учасником формування творчого потенціалу учнів [32].

Вчитель є ключовим модератором навчального процесу, від якого залежить, наскільки учень буде бажаним, зацікавленим і готовим до творчої роботи. Сучасний педагог повинен мати не лише хороші знання з свого предмету, але й способи, які дозволяють добре розвивати творчу здатність, критичне мислення та активну позицію учнів.

Формування творчої особистості учня вимагає створення сприятливого середовища. Учитель повинен дати комфортну обстановку, де учні не бояться говорити свої ідеї, ставити запитання та пробувати нове. Також треба використовувати креативні методи. Використання інтерактивних технологій, рольових ігор, проблемного навчання та інших нових способів, що заохочують учнів до пошуку нових рішень. Педагог має зацікавлювати дітей, показуючи, як практичне застосування знань, інтегруючи їх у сучасні контексти та реальні

життєві ситуації. Вчитель є зразком для учнів, показуючи свою вигадливість, креативність, пристосованість та готовність до нових думок [38].

Відомо, що виховувати творчу людину можна лише, якщо вчитель сам є творчою особистістю. Учитель, який пробує нове, імпровізує, та шукає нові методи у світі, не тільки викликає інтерес у учнів, а й надихає їх.

У новій науці про навчання творчим вчителем називають того, хто:

- постійно вдосконалює свої знання та вміння
- використовує в своїй роботі нові активні способи
- може змінити навчальний матеріал під особливі потреби учнів
- заохочує до самостійного мислення та прояву ініціативи [49].

Самовдосконалення креативної особистості у учнів можливий тільки в тих ситуаціях, коли вчитель постійно покращує свою педагогічну навичку і створює умови для саморозвитку учнів. Від вчителя, його методів навчання та спілкування з учнями залежить, наскільки школярі можуть успішно розвинути свій творчий потенціал.

Інтерактивні способи навчання зосереджені на активній взаємодії учнів із матеріалом, вчителем і товаришами. Вони ґрунтуються на принципах співпраці, розмови, спільного вирішення завдань, що дозволяє учням не лише отримувати знання, але й розвивати критичне мислення, навички спілкування та можливість для самостійних пошуків рішень. Кожен учень бере участь в навчанні, що допомагає враховувати їхні особливі риси. Вчитель отримує постійну інформацію про те, як добре учні засвоюють матеріал та їх активність. Методи з взаємодією підтримують розвиток навичок спілкування і роботи в команді. Завдяки елементам гри, дискусії чи співпраці учні показують більше зацікавлення у навчанні.

Громадянська компетентність є однією з головних здібностей, визначених Державних стандартом базової середньої освіти 2020 року. Вона має можливість діяти як відповідальний громадянин і брати участь у житті суспільства на основі розуміння соціальних, економічних, правових та політичних задумів і структур, а також глобальних процесів та сталого розвитку. У контексті Нової української

школи (НУШ) громадянська здатність грає важливу роль у формуванні свідомих та активний громадян, які можуть критично мислити обґрунтовані рішення, а також брати відповідальність за свої дії. Вона допомагає в розвитку навичок співпраці, толерантності, поваги до прав людини, а також демократичних цінностей. Згідно з Державним стандартом базової середньої освіти, громадянська здатність є однією головних, які мають бути сформовані в процесі навчання. Її вплив на навчання з історії допомагає виховати свідомість людей, що можуть активно і відповідно брати участь у житті суспільства [1].

Формування громадянської компетентності на уроках історії потребує системного, цілеспрямованого та методично вивіреного підходу. Історія як шкільний предмет має потужний потенціал для виховання активних, свідомих громадян, адже саме вона дає змогу учням глибоко осмислити історичний досвід людства, зрозуміти витoki сучасних суспільних процесів, навчитися робити висновки з минулого задля побудови кращого майбутнього.

Особливу роль відіграє компетентнісний підхід до викладання історії. Він передбачає акцент не лише на засвоєнні дат і фактів, а на розвитку критичного мислення, здатності до аналізу джерел, уміння вести діалог і аргументовано висловлювати власну думку. У процесі формування громадянської компетентності важливо звертати увагу на такі компоненти, як: повага до прав людини, толерантність, відповідальність, здатність діяти в інтересах громади [34, с. 132].

Методично доцільним є впровадження інтерактивних форм і методів навчання — таких як дискусії, рольові ігри, дебати, аналіз історичних документів, навчальні проєкти. Вони створюють умови для співпраці, самоусвідомлення та активного залучення учнів до процесу пізнання. Наприклад, обговорення спірних питань історії або відтворення подій у форматі суду над історичною постаттю чи парламентської гри допомагає учням зрозуміти суть демократичного процесу, навчитися відстоювати позицію, але з повагою до інших [51].

Зміст навчання історії має бути тісно пов'язаний із сьогоденням. Аналізуючи історичні події, учні повинні бачити їхній вплив на сучасні суспільні явища, розвиток прав і свобод, державні інституції. Це дозволяє формувати не лише інтелектуальні навички, але й особистісні якості громадянина: повагу до закону, інтерес до суспільного життя, готовність до участі в демократичному процесі.

Однією з умов ефективного формування громадянської компетентності є врахування вікових та психологічних особливостей учнів. Для молодших підлітків важливо використовувати емоційні образи, наочність, приклади з життя; для старших – складніші моральні дилеми, історико-політичні аналізи, зв'язок з актуальними суспільними викликами. Це дозволяє кожному учню знайти особистісний сенс у навчанні та відчути свою приналежність до спільноти.

Громадянська компетентність у сучасних умовах війни набуває особливого значення, оскільки включає сукупність знань, умінь, цінностей і ставлень, які дозволяють людині усвідомлено виконувати свої громадянські обов'язки, брати активну участь у захисті держави та суспільства, а також підтримувати демократичні цінності навіть у складних кризових ситуаціях. У воєнний час роль громадянської компетентності виходить далеко за межі звичних проявів активної громадянської позиції, таких як участь у виборах чи суспільних дискусіях, і доповнюється важливими функціями, що пов'язані з інформаційною безпекою, патріотизмом, соціальною мобілізацією та гуманістичними принципами.

Здатність критично оцінювати інформацію, відрізняти правду від пропаганди і фейків, стає ключовою в інформаційній війні, що нерідко супроводжує військові дії. Активна підтримка держави і армії через волонтерську діяльність, організацію допомоги військовим і постраждалим, а також готовність брати участь у територіальній обороні сприяють зміцненню обороноздатності країни. Громадянська компетентність також формує єдність і соціальну згуртованість, допомагаючи подолати внутрішні розколи і зміцнити

довіру між громадянами і владою, що особливо важливо у воєнний час для збереження стабільності суспільства. Водночас навіть у кризових умовах важливо зберігати правову культуру, знати свої права і обов'язки, захищати права інших, особливо вразливих категорій населення, що підтримує гуманістичні цінності і дотримання законності.

Після завершення війни громадянська компетентність залишається фундаментом для відновлення демократичних інститутів, національного примирення, побудови сталого миру та економічного відродження. Активна участь громадян у суспільному житті, усвідомлення колективної відповідальності за майбутнє країни і підтримка демократичних норм сприятимуть запобіганню нових конфліктів і зміцненню державності. Таким чином, громадянська компетентність у воєнний час є не лише засобом виживання, а й ключовим фактором розвитку і стабільності суспільства, що здатен забезпечити подальший мир і процвітання держави.

Концепція сучасної історичної освіти 2024 року, затверджена Міністерством освіти і науки України, спрямована на реформування викладання історії в загальноосвітній школі з урахуванням викликів сучасності, зокрема широкомасштабного вторгнення Росії, яке започаткувало новий етап глобальної історії і спричинило значні зміни в українському суспільстві та світовій геополітиці. Історична освіта визнається ключовим елементом національної безпеки і формування світогляду молодого покоління [3]. Наряду з цим документом освіту регулюють також Закон України «Про повну загальну середню освіту» [2] та Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» [4].

Документ визначає основні проблеми, що існують у нинішній системі викладання: невідповідність обсягу навчального часу і матеріалу, спроби поєднати анахронічні схеми з новими підходами, недостатня інтеграція історії та громадянської освіти, а також потреба у модернізації підготовки вчителів. Реформування передбачає поділ навчання на шість циклів від адаптаційно-ігрового в початковій школі до профільного проблемно-тематичного курсу в

старших класах, що забезпечує поступове і глибоке оволодіння історичними знаннями та компетентностями.

Однією з ключових новацій є запровадження єдиного загальноосвітнього курсу історії, який поєднує вивчення історії України та світу, замінюючи окремі курси «Історія України» і «Всесвітня історія». Це сприятиме кращому розумінню української історії в контексті європейських та світових процесів. Важливим компонентом є також інтеграція громадянської освіти через історичний матеріал, що допоможе розвивати цінності демократії, соціальної справедливості і національної єдності [3].

Для профільної середньої освіти пропонуються спеціалізовані курси, такі як історична географія, локальна історія, інтелектуальна історія, історія культури та історія опору тоталітарним режимам. Крім того, для учнів з іншими профілями можливі курси, що пов'язані з історією науки, техніки, економіки та екології.

Основні змістові акценти сучасної історичної освіти включають теми територіальних і демографічних змін, українського націєтворення, ідентичності, соціальних катастроф, екології, а також історію опору насильству і агресії, зокрема в контексті сучасної війни. Відповідно до концепції, формування історичної компетентності базується на інтеграції хронологічних, просторових, інформаційних, логічних та аксіологічних знань.

Концепція підкреслює, що історична освіта не може існувати відокремлено від громадянської освіти саме їх поєднання створює умови для формування в учнів усвідомленого громадянства, патріотизму та відповідальності за майбутнє країни [3].

Громадянська компетентність у цій концепції розглядається як сукупність знань, навичок і цінностей, які допомагають молоді розуміти демократичні принципи, соціальну справедливість, громадянську солідарність, національну єдність і права людини. Вивчення історії через призму громадянської освіти дає змогу учням бачити історичні події не просто як хронологічний ряд фактів, а як складний процес формування суспільства, державності та демократії.

Концепція наголошує на необхідності інтеграції громадянської тематики безпосередньо у навчальний курс історії, що сприяє глибшому розумінню історичних джерел демократії, громадянських прав і свобод, механізмів опору тоталітаризму та насильству. Це особливо важливо в умовах сучасної війни, коли знання історії і розвиток громадянської компетентності зміцнюють національну ідентичність і підтримують готовність до активної участі у захисті держави [3].

Хауард Гарднер пропонує інтегративний підхід до формування громадянської компетентності, який полягає в поєднанні знань, навичок і цінностей через міждисциплінарне навчання. Він вважає, що громадянська компетентність є складним та багатогранним явищем, яке потребує розвитку різних видів інтелекту та моральних цінностей, що дозволяє сформувати всебічно розвинену особистість [40].

Джон Дьюї вважав, що громадянська компетентність найкраще розвивається через практичний підхід – навчання через досвід. За його концепцією, освіта має бути живим, динамічним процесом, у якому учні залучаються до активної громадянської діяльності, розвивають критичне мислення і вчаться брати на себе відповідальність за своє життя та суспільство. Таким чином, для Дьюї навчання є засобом формування відповідальних і свідомих громадян [43, с. 90].

У методичних матеріалах, створених на основі розробок НУШ, наведено структуру громадянської компетентності, яку, за переконанням авторів, складають такі компоненти [25, с. 13]:

1. цінності та ставлення – «повага до людської гідності та прав людини», «толерантність до інших», «цінування рівності та справедливості», «відкритість і повага до різних думок, культур, переконань і поглядів», «громадянська свідомість», «відповідальність», «впевненість у власних силах, самозарадність»;
2. навички – «автономне навчання», «аналітичне та критичне мислення», «конструктивна участь у житті місцевої громади і прийнятті рішень

на різних рівнях», «співпраця», «комунікація», «ведення переговорів і мирне врегулювання конфліктів», «емпатія»;

3. знання – «усвідомлення себе і критична самооцінка», «знання про світ і критичне його розуміння».

Відповідно до підходу Х. Мюнклера, структура громадянської компетентності включає три основні складові: когнітивну, процесуальну та габітуальну компетентності, кожна з яких охоплює відповідні вміння та знання [25, с. 16–17]. Зокрема:

1. Когнітивна компетентність передбачає наявність певного рівня знань про інституційну структуру політичної системи, взаємодію її елементів, а також готовність і здатність засвоювати ці знання. Вона також включає поінформованість щодо технічних та природничо-наукових аспектів застосування новітніх технологій, особливо коли рішення про їхнє використання приймаються на політичному рівні;

2. Процесуальна компетентність охоплює знання і навички, необхідні для реалізації впливу та участі у політичних процесах, зокрема розуміння повноважень політичних інститутів і правових процедур. Вона також включає здатність до тактичної і стратегічної взаємодії задля відстоювання власних цілей і інтересів.

3. Габітуальна компетентність пов'язана з практичними вміннями та установками, що сприяють застосуванню знань у реальному житті та розв'язанню проблем. Цей компонент особливо важливий у випадках, коли досягнення суспільних благ вимагає обмеження або навіть відмови від власних вигод.

Дж. Равен виділяє такі основні компоненти громадянської компетентності [25, с.17]:

1. внутрішні мотиваційні риси, пов'язані з особистісною системою цінностей (ініціативність, лідерські якості, зацікавленість у тому, як функціонують держава та організації, а також уявлення про їхній можливий вплив на індивіда), що базуються на відповідних спеціалізованих знаннях;

2. уявлення та очікування, які стосуються механізмів роботи суспільства, зокрема ролі особистості в організаціях і спільноті, а також відповідальності й умов для інноваційного розвитку;

3. правильне розуміння та трактування ключових термінів, що описують взаємодію, таких як «керівництво», «ухвалення рішень», «демократія», «рівність», «відповідальність», «підзвітність» і «делегування відповідальності».

Таким чином, урок історії стає не просто способом передачі знань, а потужним інструментом для громадянського виховання учнів. Саме в цьому педагог виступає як вихователь, наставник і модератор публічного мислення, який допомагає учням виростати свідомими, моральними і відповідальними учасниками суспільства. В сучасних умовах повномасштабного вторгнення російських військ в Україну формування громадянської компетентності набуває особливої важливості і актуальності. І саме уроки історії України в ЗЗСО повинні стати найбільш вагомим елементом під час виховання громадянської свідомості молодого покоління.

РОЗДІЛ 4. МЕТОДИКА ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ В УЧНІВ НА ОСНОВІ ВИВЧЕННЯ ЖИТТЄПИСУ ІВАНА ДЗЮБИ

Постать Івана Дзюби, його творчість та громадська діяльність є особливим прикладом для розвитку громадянських вмінь. Його роботи, зокрема «Інтернаціоналізм чи русифікація?», стали знаком боротьби за права людей, збереження національної ідентичності та підтримки демократичних цінностей. Вивчення його діяльності допомагає формуванню свідомої активної позиції молоді в суспільному житті.

У курсі «Історія України» для 11 класу тема дисидентського руху представлена в розділі, що стосується періоду кризи СРСР. Також, на занятті «Активізація дисидентського руху: способи, форми та методи боротьби. Самвидав. «Український вісник». Михайло Брайчевський: «Приєднання або возз'єднання». Арешти творчої інтелегенції. Іван Дзюба: «Інтернаціоналізм чи русифікація?». У цьому курсі також приділяється увага дисидентському руху і ролі Івана Дзюби в ньому. Його робота аналізується в контексті опозиційного руху і боротьби за права людини в СРСР [56].

У підручнику «Історія України 11 клас» (автори Власов В., Кульчицький С.) діяльність Дзюби висвітлюється в розділі, присвяченому опозиційному руху. Також, відзначається, що його робота «Інтернаціоналізм чи русифікація?» стала маніфестом для українських дисидентів і знайденим документом українського самвидаву [54, с. 112]. Водночас у підручнику «Історія України» (автори Верстюк В. Ф., Гарань О. В., Гуржій О. І.) справа Івана Дзюби розглядається в контексті культурного та громадського життя України у другій половині ХХ століття. У цій книзі аналізується його внесок у розвиток української літератури і критики, а також його місце в дисидентському русі [53, с. 344].

Іван Дзюба був великим захисником прав людей, включаючи право на збереження мовної, культурної та національної ідентичності. Його виступи

проти русифікації України показують важливість боротьби за свободу слова та культурну самобутність. Вчення його праць допомагає учням зрозуміти, як порушення права однієї нації може вплинути на її майбутнє.

Дзюба підкреслював важливість терплячості у стосунках між різними народами та групами. Його думки направлені на збереження культурного різноманіття, яке є важливою частиною демократичного суспільства. Учні, вивчаючи ці ідеї, можуть розвивати здатність до бесіди, повагу до інших традицій, зануритися в історію, коли боротьба за національну ідентичність зустрічалася з репресіями. Це виховує у них відчуття відповідальності за збереження спадщини, усвідомлення її значення для сучасного суспільства.

Проекти, що стосуються життя та роботи Дзюби, допомагають учням краще пізнати його роль в суспільних справах. Наприклад, виготовлення плакатів або покази про битву за права людей в Україні та вивчення впливу його ідей на сучасну культуру й політику. Наприклад, «Іван Дзюба: борець за права людини» чи «Вплив Івана Дзюби на сучасну культуру та політику». Інсценування подій з життя Івана Дзюби (наприклад, розмови про мову або захист прав меншин) допомагає учням не тільки краще зрозуміти тему, але і відчувати, як важлива є участь в суспільстві.

Організація дискусій на теми, підняті в його писаннях, допомагає навички аргументованого спілкування критичного мислення, а також умінню захищати свою точку зору.

Тема для бесіди:

- «Чи актуальні ідеї Дзюби у сучасному світі?»
- «Як зберегти національну ідентичність в умовах глобалізації?»

Учням пропонується написати есе на тему:

- «Що для мене значить громадянський обов'язок?»
- «Як я можу допомогти зберегти культурну спадщину мого народу?»

Це допомагає їм зрозуміти свої цінності й захоплює до активної участі в житті суспільства.

Творчість Івана Дзюби є особливим джерелом ідей, які допомагають сприяють формуванню основних частин громадянських здібностей. Його роботи не тільки показують глибоке знання суспільних процесів, але й підштовхують читачів до критичного осмислення реальності, розвитку емоційної зрілості, поведінкових навичок та вмінь спілкуватися.

Знайомство з працями Дзюби розвиває уміння для ведення аргументованих бесід, слухати інші точки зору та корисного обміну ідеями. Ці навички є основою для створення демократичного суспільства. Наприклад, організація суперечок на тему «Чи корисні ідеї Івана Дзюби в сучасний світ?» дає учням шанс практикувати мистецтво ведення розмови. Під час підготовки до бесіди вони дивляться джерела, готують доводи, а також вчаться добре відповідати на критику. Така діяльність розвиває не тільки уміння захищати свою думку, але й повагу до поглядів інших людей.

Емоційна зрілість – це уміння розуміти та приймати почуття інших людей, виявляти чуйність та терпимість. Творчість Дзюби, що стосується тем міжкультурних відносин, прав людини і суспільної справедливості, допомагає учням краще зрозуміти ці речі. Зокрема, його думки про терпимість та потребу зберігати культурне різноманіття формують у молоді здатність до співчуття, пошани до інших культур і груп. Учні бачать, що для мирного життя в багатокультурному суспільстві важливо брати до уваги різні погляди, уникати упереджень і прагнути до діалогу.

Дзюба своєю життєм та роботою показав зразок активності для людей та серйозного ставлення до суспільства. Він явно виступав про кривди, боровся за права людини, не боявся тримати свої думки навіть в тяжких умовах. Учні, вивчаючи його біографію, вчаться брати відповідальність за свої дії, розуміти, як окремі вчинки можуть впливати на суспільство. Наприклад, аналіз справ із життя Дзюби, його виступи проти русифікації, боротьба за свободу слова допомагає учням зрозуміти, як вести себе під час соціального тиску або захищати права інших.

Крім того, створення практичних завдань, як-от написання есе на тему «Мій внесок в розвиток демократичного суспільства», допомагає учням зрозуміти їхні цінності та розвивати навички діяти правильно й добре в умовах суспільного життя. Поєднання критичного мислення умінь спілкуватись, емоційної зрілості та поведінкових навичок створює цілий підхід до розвитку громадянських вмінь. Учні не тільки вчать розуміти суспільні процеси, але й активно беруть участь у їх вирішенні, приходять труднощі, проявляють ініціативу та відповідальність.

Інтерактивні методи навчання дають змогу активізувати учнів, спонукати їх до глибокого розуміння і критичного осмислення матеріалу. Постать Івана Дзюби як літературного знавця, громадського діяча та захисника прав є чудовим об'єктом для використання таких способів, його діяльність охоплює важливі питання національної ідентичності, мовної політики, а також права людини й демократичних цінностей.

«Мозковий штурм» – це метод, що заохочує учнів до активної генерації ідей, критичного мислення та групового обговорення. Приклад завдання: учитель ставить запитання: «Які труднощі зустрічалися Івану Дзюбі під час його боротьби за право української культури?». Учні по одному кажуть свої думки, які пишуться на дошці або в віртуальній дошці (у разі дистанційного навчання). Потім усі ідеї розглядаються, вибирають важливі частини для подальшої бесіди. Цей метод дає учням не лише краще розуміти Дзюбу, але й вчитися бачити різні боки проблеми [14].

Метод «Акваріум» має на увазі поділ учнів на дві групи: одна група говорить про проблему, а інша спостерігає й аналізує. Приклад завдання: тема для обговорення: «Як думки Івана Дзюби про національну ідентичність можна застосувати у сучасних умовах?». Група в «Акваріумі» говорить про важливість праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» і пропонує власні ідеї. Люди, що спостерігають, записують головні ідеї, які звучать під час розмови, а також надають конструктивний зворотній зв'язок. Цей спосіб допомагає навчитися

говорити свою думку, пояснюватися своє бачення, чути інших та роботи висновок [51, с. 110].

Метод «Суд ідей» є гарним методом для розвитку критичного мислення, уміння доводити свою думку, працювати з різними поглядами й аналізувати складні питання. У межах цієї вправи учні стають активними учасниками процесу, моделюючи судове слухання певної ідеї або теми. У випадку із творчістю Івана Дзюба «Суд ідей» дозволяє розглянути його внесок у літературознавство, правозахист та громадську діяльність в форматі живої дискусії.

Цей спосіб дає змогу краще зрозуміти творчість та суспільні погляди Івана Дзюби, досліджувати історичний фон, в якому він працював, і розвиток навичок аргументації, роботи в команді та критичного мислення інформації. Ефективність створення громадянської здатності багато в чому залежить від системного підходу, методичної підтримки та активної взаємодії учнів у час навчання. Важливо, щоб розвиватися не лише думка, а й емоційна ціннісна і поведінкова частини цієї здатності. Учні вчаться аналізувати інформацію, оцінювати інші погляди на проблеми суспільства, порівнювати минуле з сучасними викликами.

Наприклад, розгляд праці Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» дає змогу зрозуміти труднощі міжнаціональних відносин і важливість національної ідентичності. Вони краще знають свої права та обов'язки як члени демократичного суспільства, знають основи соціальної справедливості й толерантності. Вивчаючи шлях життя Івана Дзюби, учні отримують знання про соціальні виклики часу, роль правозахисників та важливість боротьби за свободу.

Творчість та громадська робота Івана Дзюби є багатим джерелом для виховання моралі у молоді. Його чесна боротьба за права людей, свободу слів, захист національної ідентичності та гідність народу надихає учнів зрозуміти важливість основних етичних принципів у своєму житті. На прикладі Дзюби

школярі вчать бачити, що свобода – це не тільки право, але й обов’язок, який потребує відповідальності за свої дії.

Крім того, життєвий приклад Дзюба учить дітей стійкості у боротьбі за принципи, моральній відповідальності перед собою і суспільством. Таке виховання допомагає вчити учнів бути готовими діяти етично навіть у важких ситуаціях, не поступаючи своїми цінностями.

Обговорення міжкультурних тем, які Іван Дзюба часто піднімав у своїх роботах, допомагає учням розвивати вміння приймати й шанувати різницю. Його думки про порозуміння між народами, потребує толерантного співіснування, збереження культурної ідентичності кожної нації є важливими й сьогодні.

На уроках діти розглядають роботи Дзюби, в яких він виступає проти русифікації та за підтримку національних мов і культур, що дозволяє сформувати співчуття до людей, які переживали утиски через етнічну або мовну приналежність. Діти думають про наслідки дискримінації, вчать жаліти тих, хто стикається з несправедливістю, та задумуються про свою роль у створенні толерантного суспільства.

Практичні способи, як рольові ігри, обговорення та моделювання справжніх ситуацій, допомагають краще зрозуміти важливість співчуття в особистих стосунках і у житті людей. Це дає учням не лише більше усвідомити інших, але й знайти спільну мову з людьми, що мають різні культури чи соціальні точки зору [58].

Аналіз життєвого шляху та творчості Івана Дзюби допомагає учням краще розуміти свою роль в суспільстві. Учні починають бачити, що вони не є просто спостерігачами, а можуть впливати на події навколо. Знайомлячись з позицією Дзюби, молодь буде навчатися брати відповідальність на майбутнє їх суспільства та долучатися до його розвитку.

На заняттях, що присвячені творчості Дзюби, учні говорять про теперішні соціальні проблеми та розглядають, як вони можуть допомогти їх вирішити. Це можуть бути волонтерські дії, громадські плани або навіть маленькі вчинки на місцевому рівні, які роблять життя громади кращим.

Практичний розгляд Дзюби також допомагає учням розвивати почуття любові до батьківщини, яке ґрунтується на шануванні культурної спадщини, історії та ідеалів народу. Вони починають бачити, що участь в справах суспільства це не тільки право, але і задача кожного, хто хоче створити справедливе та демократичне середовище.

Результати створення громадянської здатності виходять за межі уроку. Учні, котрі навчалися цим умінням, з більшою ймовірністю беруть участь у житті громади, волонтерських проєктах, показують активну позицію громадянина. Наприклад, вони можуть долучитися до подій, які націлені на збереження культурної спадщини чи підтримку права людини. Розвиток громадянських навичок створює базу для виховання усвідомлених людей, які можуть брати участь у розвитку демократичного суспільства [42, с. 1]. Це допомагає бути стійкими до маніпуляцій та пропаганди, готовими захищати свої права і інтереси, а також вміти розв'язувати соціальні конфлікти.

Використання уривків із праці Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» на уроках історії може бути інструментом для формування у школярів критичного мислення, історичної свідомості та громадянської позиції. Робота з текстом дозволяє не лише поглибити знання про національну політику Радянського Союзу, а й показати учням приклад інтелектуального спротиву системі, що придушувала національну ідентичність.

Перед опрацюванням тексту доцільно ознайомити учнів із біографією Івана Дзюби, окреслити історичний контекст написання праці (1965 рік, період боротьби української інтелігенції проти русифікації та обмеження культурної автономії УРСР), а також звернути увагу на реакцію влади: заборону тексту, переслідування автора, його пізнішу роль у суспільному житті незалежної України. Така контекстуалізація дає змогу школярам глибше зрозуміти зміст праці як не лише історичного документа, а й вияву громадянської відваги.

Уривки з тексту варто подати у вигляді історичного джерела з відповідними завданнями для аналізу. Наприклад, після прочитання вислову: «Що таке мова народу? Це форма його існування, його душа, його пам'ять.

Зрусифікований українець це духовно скалічений українець», учням можна запропонувати відповісти на запитання: яку роль, на думку Дзюби, відіграє мова у збереженні національної ідентичності? Яку загрозу він вбачає у русифікації? Як ці погляди співвідносяться з офіційною радянською ідеологією «інтернаціоналізму»?

Корисною є і метод порівняльного аналізу: учні можуть зіставити погляди Дзюби з положеннями офіційних документів радянської доби, з виступами інших шістдесятників (зокрема Стуса, Світличного, Чорновола) чи сучасними оцінками політики русифікації. Такі вправи допомагають формувати навички історичного аналізу, розуміння різних точок зору та вміння аргументувати власну позицію.

Праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?» також може стати основою для дискусій у класі або написання есе на теми: «Чи можливий інтернаціоналізм без національної самобутності?», «Мова як інструмент національного опору», «Актуальність ідей Івана Дзюби в сучасній Україні». Такі форми роботи сприяють розвитку мовлення, навичок аргументації та самостійного мислення.

Окрім того, уривки з праці можна інтегрувати в міжпредметне навчання: на уроках української літератури (у темі шістдесятництва), правознавства (права національних меншин, свобода слова), громадянської освіти (цінності демократії, свободи та відповідальності).

Учні можуть працювати з уривками з працею Івана Дзюби у різних форматах, наприклад, груповий метод роботи – «мозаїка», коли кожна група отримує окремий фрагмент тексту для опрацювання: учні мають визначити головну думку уривка, проблему, яку порушує автор, сформулювати запитання до інших. Потім відбувається обмін інформацією між групами і в підсумку формується цілісне бачення змісту праці.

Цінною є й робота з уривком як з історичним джерелом: учні визначають автора, мету написання, історичні обставини створення, аудиторію, до якої звертається Дзюба. У цьому контексті доцільно застосовувати п'ятикомпонентну схему аналізу: автор – час – мета – ідеї – оцінка. Ще один варіант – робота з поняттями: учні виділяють ключові терміни тексту (русифікація,

інтернаціоналізм, нація, мова, культура) й тлумачать їх у контексті праці, порівнюючи з офіційною радянською ідеологією [52, с. 116–118].

Також ефективним методом є рольова гра у форматі інтерв'ю з автором, де один учень виступає в ролі Івана Дзюби, а інші – журналісти, які ставлять запитання щодо його позиції та життєвого вибору [51, с. 47]. Для розвитку навичок публічного мовлення варто організувати дебати на тему «Чи був інтернаціоналізм в СРСР засобом русифікації?», у яких учні виступають із протилежних позицій. Поглибити розуміння проблеми допомагає й створення порівняльної таблиці: зіставлення ідей Дзюби з тезами офіційної радянської ідеології, що дозволяє побачити суперечності між державною політикою і поглядами української інтелігенції [51, с. 111–113].

Крім аналітичної роботи, учні можуть виконати творчі завдання: написати уявного листа Івану Дзюбі, створити ілюстрацію до його цитати або виготовити плакат на тему «Мова – душа народу». Завершити урок доцільно рефлексією: кожен учень формулює, що його найбільше вразило, з чим він погоджується або не погоджується, які думки виникли після ознайомлення з працею.

Доцільно провести урок-суд над Іваном Дзюбою це інтерактивна форма навчання, що поєднує історичне дослідження, рольову гру та емоційно-моральне занурення в події радянського минулого. Мета не лише ознайомити учнів із політичними репресіями 1970-х років, а й спонукати до осмислення цінностей свободи слова, гідності, права на інакодумство. Такий урок доречно проводити після опрацювання теми «Шістдесятництво» або в межах вивчення дисидентського руху в УРСР.

На підготовчому етапі учитель коротко окреслює історичний контекст: політику русифікації, посилення ідеологічного тиску, переслідування інакодумців, зокрема арешт Івана Дзюби після публікації його праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» 1972 року. Учні ознайомлюються з уривками з праці Дзюби, його біографією та реальними обставинами суду. Клас ділиться на ролі: «прокуратура» (звинувачення), «адвокати» (захист), «судді», «свідки» обох сторін (представники влади й інтелігенції), а також учень, який

гратиме роль самого Івана Дзюби. Кожна група самостійно або з допомогою вчителя готує тези виступів, запитання, історичні довідки, цитати з джерел, що можуть використати в судовому засіданні. З боку обвинувачення формулюються аргументи радянської влади: начебто підрив єдності народів СРСР, спотворення національної політики, поширення ідей буржуазного націоналізму. Захист, у свою чергу, спирається на гуманістичний пафос праці, аргументи про необхідність захисту мови, культури, історичної пам'яті українського народу.

Проведення уроку відбувається у формі імітованого судового засідання. Ведучий (суддя) відкриває слухання, представляє обвинувачення та захист. Кожна сторона по черзі викладає свою позицію. Свідки дають покази, учні відтворюють точки зору різних соціальних груп (партійних чиновників, діячів культури, звичайних громадян). Іван Дзюба пояснює свою мотивацію, відповідає на запитання, захищає честь і зміст своєї праці. Після завершення дебатів судді (обрані учні або весь клас) ухвалюють два «вироки»: один – історичний (відповідає реальному вироку 1972 року), другий – морально-ціннісний, сформований з позиції сучасного громадянського суспільства.

На завершення проводиться рефлексія: учні діляться враженнями, відповідають на запитання «Що б я сказав на місці Дзюби?», «Чому за слова можна було потрапити за ґрати?», «Що є патріотизмом у тоталітарній державі?». Така форма уроку сприяє глибшому розумінню історії, формує навички критичного мислення, розвиває громадянську позицію та повагу до тих, хто не боявся говорити правду.

Вивчення постаті Івана Дзюби на уроках історії України дає широкі можливості для використання активних методів навчання, які сприяють формуванню критичного мислення, громадянської позиції та уміння працювати з історичними джерелами. Зокрема, ефективними є рольові ігри, які дозволяють учням не лише опрацьовувати фактичний матеріал, а й емоційно та інтелектуально залучатися до аналізу подій і постатей минулого.

Учні розподіляють ролі представники влади, інтелігенція, дисиденти, звичайні громадяни і відтворюють у класі атмосферу 1970-х років. Така форма

дозволяє глибше зрозуміти, як функціонувала система репресій, яким чином реагувала суспільна думка на прояви інакодумства, а також чим ризикували люди, які відкрито виступали на захист національної культури та мови.

Метод проєктів можна застосувати через створення колективного або індивідуального дослідження, присвяченого життєвому шляху Івана Дзюби, аналізу його праці, її змісту й впливу на розвиток українського національного руху. Учні можуть підготувати мультимедійну презентацію, буклет, історичний подкаст, мінідокументальний фільм або вебсторінку, присвячену постаті Дзюби, використовуючи уривки з його текстів, свідчення сучасників, фотоматеріали, хроніку. Такі проєкти сприяють розвитку дослідницьких навичок, уміння працювати з джерелами, формулювати висновки, оцінювати історичне значення подій та особистостей [17].

Дискусії та дебати на тему «Чи був Іван Дзюба героєм свого часу?», «Інтелектуал і влада: чи можливий діалог?», «Свобода слова в умовах тоталітаризму» є важливим елементом розвитку аналітичного мислення учнів. Обговорення може бути побудоване на аналізі уривків із текстів самого Дзюби, історичних документів та оцінок сучасників. Учні аргументують свої позиції, дискутують, порівнюють різні точки зору, що сприяє формуванню власної позиції щодо складних питань української історії. У процесі таких занять постать Дзюби постає не лише як жертва радянської репресивної системи, а як мислитель, що став моральним авторитетом українського суспільства.

Історичні квести можна організувати як командне змагання, в якому учні виконують серію завдань, що допомагають зануритися в атмосферу радянської епохи, розкрити основні віхи життя та діяльності Івана Дзюби й інших шістдесятників. Завдання можуть включати пошук цитат із праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?», розпізнавання історичних постатей за описом, складання хронологічної стрічки подій, дешифрування уривків із самвидаву тощо. Квест не лише активізує знання учнів, але й стимулює роботу в команді, вміння швидко орієнтуватися в інформації та застосовувати історичні знання на практиці [26].

Вікторини у форматі гри «Хто хоче стати знавцем біографії Івана Дзюби?» або «Що? Де? Коли?» дозволяють у легкій, інтерактивній формі перевірити знання учнів про факти з життя письменника, обставини його арешту, зміст його праць та внесок у розвиток української культури. Такі ігрові форми сприяють повторенню й систематизації матеріалу, створюють позитивну мотивацію до вивчення теми.

Однією з ефективних форм є історичний квест «Шляхом Івана Дзюби», в межах якого учні в командах проходять серію станцій із завданнями: дешифрування цитат із його праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?», складання хронології подій, аналіз висловлювань різних дисидентів, а також реконструкція умов роботи підпільної друкарні. Такий формат поєднує знання з практичними навичками співпраці та творчості.

Цікавою для учнів є гра «Історичне доміно», в якій потрібно поєднувати факти, терміни та події, пов'язані з життям і діяльністю Дзюби, утворюючи логічні ланцюжки. Не менш пізнавальною є рольова гра «Суд над Іваном Дзюбою», яка дає змогу зануритись в атмосферу радянського режиму, зрозуміти механізми репресій, сформувані власну думку щодо подій минулого. Учні беруть на себе ролі прокурора, адвоката, судді, самого Дзюби та свідків, готують виступи, досліджують історичні джерела і врешті обговорюють, яким мав би бути справедливий, а не ідеологічно зумовлений вирок.

Для розвитку аргументації та публічного мовлення корисною буде гра «Теза – Аргумент – Приклад» [50], у якій учасники формулюють твердження щодо значення Івана Дзюби, добирають до нього аргументи та ілюструють прикладами з його біографії. У форматі змагання чи повторення варто провести вікторину «Іван Дзюба: Відомо – Невідомо», офлайн або на платформах Kahoot!, Quizizz, яка містить запитання різного рівня складності: від біографічних фактів до інтерпретації його ідей.

Для глибшого порівняльного аналізу доречно запропонувати учням завдання «Історичне порівняння», у якому вони зіставляють постаті Івана Дзюби, Василя Стуса, Валерія Марченка, Ліни Костенко за критеріями діяльності, форм

протесту, основних праць і життєвого шляху. Додатково, учні можуть створити інтерактивну карту життя Івана Дзюби, позначаючи ключові локації — місце народження, участь у дисидентському русі, арешт, суд, подальшу громадську діяльність. Це завдання сприяє цифровій грамотності та візуалізації складного матеріалу.

Завершальним або творчим етапом може бути історичний репортаж, де учні моделюють інтерв'ю з Іваном Дзюбою або очевидцями подій, перевтілюючись у журналістів, що відтворюють контекст епохи та зміст його праць у публіцистичній формі. Всі ці види діяльності спрямовані на те, щоб учні не просто запам'ятали біографічні факти, а глибоко зрозуміли історичне значення особистості Дзюби, його моральну позицію та роль у збереженні національної ідентичності в умовах репресій.

Отже, формування творчої особистості й громадянських компетентностей у сучасному навчальному процесі є основополагаючим завданням освіти, яке спрямоване на розвиток відповідальних, креативних та активних громадян. У досягненні цієї мети ключову роль виконує педагог, здатний створити сприятливе середовище для творчості, критичного мислення та ініціативи учнів. Творчість Івана Дзюби є потужним джерелом натхнення для побудови громадянських вмін, формування свідомості й відповідного ставлення до суспільних процесів. Його ідеї та праці, зокрема «Інтернаціоналізм чи русифікація?», сприяють вихованню толерантності, розумінню важливості культурного різноманіття й демократичних цінностей. Методи інтерактивного навчання, які базуються на аналізі робіт Дзюби, обговорень, рольових ігор та творчих завдань, повинні учням краще осмислити суспільні процеси, навчитися захищати власну точку зору та розвивати емпатію. Це додатково формувати у молоді навички співпраці, критичного мислення та стійкості перед викликами сучасного світу.

Таким чином, методика формування громадянської компетентності на основі вивчення постаті Івана Дзюби дозволяє інтегрувати ціннісний, пізнавальний і практичний компоненти навчального процесу. Через приклад

його громадянської мужності, та гуманістичних переконань учні не лише знайомляться з важливими сторінками української історії, а й формують стійкі етичні орієнтири.

Ефективність такої методики залежить від її гнучкості та здатності до адаптації під вікові особливості школярів. Учителі можуть змінювати форми й рівень складності завдань, додавати більше творчих компонентів, елементів дослідження, групової роботи. Це дає змогу охопити ширший спектр учнівських інтересів, підтримати мотивацію та забезпечити активну участь у процесі навчання.

Окрему увагу слід приділити формувальному оцінюванню, яке дозволяє виявляти не лише рівень засвоєння знань, а й розвиток громадянських якостей уміння слухати інших, аналізувати інформацію, аргументовано захищати позицію, проявляти ініціативу. Через спостереження, самооцінювання й зворотний зв'язок учитель може ефективно коригувати подальший хід навчання, підсилюючи ті аспекти, які потребують уваги.

ВИСНОВКИ

Дослідження ролі Івана Дзюби в українському національному русі 1960-х – 1970-х років дозволило досягти мети та виконати всі завдання, які були визначені під час роботи. Результати дослідження показують важливість особи Івана Дзюби в історії українського розумового спротиву, його великий внесок у збереження культурної самобутності та створення громадянської свідомості. Вивчено історичні основи національного руху 1960–1970-х років. Визначено, що повна русифікація та суворя політика Радянського Союзу щодо національних культур була головними причинами виникнення дисидентського руху, до якого приєднався Іван Дзюба.

У цей час Українська РСР була під сильним контролем радянської влади. Основна політика Кремля була на зміцнення тоталітарної системи, централізацію управління та придушення будь-яких проявів національної самобутності. Політична структура УРСР працювала як частина великої системи КПРС. Будь-які рішення, які приймалися в Москві, автоматично виконувались в Україні, не вважаючи на інтереси місцевих людей.

Утиски культурної та наукової групи, звинувачення в «націоналізмі» і «антирадянській діяльності» стали звичним явищем. Особливо важкими були дослідження масових арештів в 1972 року, що серйозно вдарили по інтелектуальному середовищу. Русифікаційна політика, яка намагалася підвищити національну ідентичність, мала великий вплив на розвиток української творчості письменників в Україні.

Розкрито ідейні переконання та позицію Івана Дзюби. Його активність була зацікавлена на захист національної ідентичності, прав людей та свободи творчості. Твори Дзюби, особливо «Інтернаціоналізм чи русифікація?», є важливими для розуміння суті українського руху в цей час. Ідеї та позиція Івана Дзюби були сформовані під впливом історії, суспільства і особистих причин. Він народився в час Голодомору, і з молодого віку відчував наслідки жахливих подій української історії. Це залишило глибокий слід у його свідомості, сформувавши

чутливість до несправедливостей, прагнення до правди та сильне бажання захищати національний інтереси.

Іван Дзюба ясно розумів, що українська мова, культура і звичаї є базою появи нації. У своїй відомій роботі «Інтернаціоналізм чи русифікація?» він підкреслював небезпеку русифікації, яку створив Радянський Союз, постійно знищуючи українську культуру і замінюючи її російською. Дзюба показав, що цей процес був не просто політичною асиміляцією, а й способом знищення національної самобутності. Іван Дзюба відкрито говорив проти радянського тотального контролю, підкреслюючи, що ця система несе небезпеку для особистої свободи, національної культури та прав людини. Його роботи стали викликом офіційній ідеї, показуючи колоніальний характер радянської влади над Україною. Він також був впевнений, що демократія є тільки шляхом до забезпечення честі кожної особи. Його промови та роботи ставили увагу на важливість свободи слова, самовиявлення і участь людей у визначенні своєї долі.

Досліджено головні роботи Івана Дзюби. У процесі аналізу знайдено, що вони є джерелом глибоких думок, які допомогли викрити колоніальну політику Кремля та надихнули українське суспільство на захист своїх культурних і політичних прав. Одним з важливих результатів дослідження стало глибоке вивчення основних праць Івана Дзюби, особливо його знакової роботи «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Цей твір, написаний у 1965 році, став місцем інтелектуальним і моральним викликом радянській ідеології, яка прагнула асимілювати українську культуру та знищити національну ідентичність.

У своїй роботі Дзюба піняв ряд тем, які залишилися закритими в радянському суспільстві. Він детально проаналізував способи русифікації, показав антиукраїнську суть радянської культурної політики та довів, що заявлений «інтернаціоналізм» насправді став способом колоніального гноблення. У цьому контексті «Інтернаціоналізм чи русифікація?» був не лише маніфестом українського національного руху, а й знаряддям для підняття самосвідомості українців. Унікальність цього твору, в його зрозумілому,

простому і серйозному стилі, що не дозволив радянській владі просто зіпсувати його зміст. Дзюба згадував про правила, які сама радянська ідея проголосила, такі як рівність людей та право на власний вибір, і показав, як ці правила постійно порушувалися.

Іншим аспектом дослідження стало вивчення інших праць Івана Дзюби. У них він дивився на творчість українських письменників, як-от Тарас Шевченко, Василь Стус і Олесь Гончар, наголошуючи на зв'язку між літературою та процесами суспільства. Він підкреслював важливість літератури, як критичне формування національної свідомості, також захищав право художників на свободу творчості. Оцінено вплив діяльності Івана Дзюби на суспільство, було з'ясовано, що його дії допомогли розвитку національної свідомості у інтелектуалів, створенню опори русифікаційної політики та збереженню культурного надбання.

Завдяки своїм публікаціям, виступам і суспільній праці, Іван Дзюба, був однією з важливих осіб українського дисидентського руху. Його книга «Інтернаціоналізм чи русифікація?» стала основою для багатьох активістів, хоча в ній автор ретельно розглянув руйнівні наслідки русифікації та надав поняттю доводи за захист національної культури. Ця праця не тільки вплинула на інтелігенцію того часу, але й дала старт обговорення ключових питань прав народів у самовизначенні.

У часи радянської влади, коли багато частин української історії не згадувалися або змінювалися, робота Івана Дзюби допомогла повернути національну пам'ять. Його писання та участь у суспільстві сприяли збереженню культурної ідентичності, яка була під загрозою асиміляції. Виступи Івана Дзюби проти переслідувань інтелігенції, його критика репресивної політики радянської влади стали поштовхом для створення нової суспільної свідомості. Його діяльність підкреслювала важливість захисту свободи слова, права на культурну ідентичність та захист прав людини. Ідеї Дзюби мали відгук не тільки в Україні, але й поза її кордонами. Його бій за права українського народу привернув увагу світу, що допомогло розповсюдженню думок про волі людей, права особистості

та визначення народів. Це дало шанс Україні стати частиною світової бесіди про права меншим і боротьбу за свободу.

Встановлено відповідь радянської влади на роботу Дзюби. Його виступи викликали тиск з боку КДБ, що включало арешти, допити і репресії. Попри це, Дзюба залишився вірним своїм переконанням і продовжував розумову діяльність. Діяльність Дзюби, зокрема його праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?», стала предметом особливої уваги з боку Комітету державної безпеки (КДБ). У своїй роботі Дзюба показував систематичну політику русифікації та пригнічення української культури, що підтвердило офіційну заяву радянської влади про «дружбу народів», а також «культурну рівність». Це зробило його мішенню для репресивної системи.

Радянська влада контролювала роботу Дзюби через такі заходи:

- арешт та допити;
- примусове «визнання вини»;
- кампанії з дискредитації;
- утиски в науковій та громадській діяльності.

Дослідження показало, що реакція влади на дії Дзюби була частиною більш широкої кампанії проти українських інтелектуалів, яка проявляється в арештах, тиску та блокуванні інформації. Але його сила і здатність боротися з репресіями та не втрачати наукову й творчу активність робили його символом боротьби за країну та одним із найважливіших діячів українського руху ХХ століття.

Визначено активність спадщини Івана Дзюби для теперішнього часу. Його думки залишаються корисними для виховання молоді, створення демократичних цінностей, громадянського обов'язку та збереження національної ідентичності в часи глобалізації. Ідеї критика про важливість збереження національної мови, культури та самобутності залишаються основним каменем в процесі формування сучасної української ідентичності.

Твори Дзюби, приклад його стійкості та позиції є дієвими знаряддями для виховання нових поколінь свідомості громадян. Дзюба став провісником

теперішнього розуміння прав людей як універсальної цінності. Праці письменника відкривають нові межі для наукових досліджень в галузях літератури, історії та політики. Його тексти, переведені на інші мови, знайомлять світ з боротьбою українців за їх ідентичність в часи тоталітарного режиму. Іван Дзюба підкреслював важливість зв'язку між минулим та сьогоdnішнім, акцентуючи на повторності історичних труднощів. Його праці допомагають сучасним українцям усвідомити забезпечення збереження своєї мови та звичаїв підтримки і національної стійкості.

У світі швидких змін і глобалізації важливо виховувати особистостей, здатних розвиватися, до критичного мислення та активної участі у житті суспільства. У цьому процесі ключову роль грає вчитель, який повинен не лише давати знання, а й створювати простір для розвитку ініціативи, спілкування та креативного підходу до вирішення задач. Ефективні методи навчання, а саме інтерективні технології, проблемне навчання та рольові ігри, допомагають залучити учнів до активного процесу пізнання. Вони сприяють розвитку критичного мислення, співпраці та відповідальності за свої рішення. Громадянська компетентність, як одна з основних частин освіти, дає змогу формувати усвідомлених та відповідальних людей. Постать Івана Дзюби і його роботи, особливо «Інтернаціоналізм чи русифікація?» є важливим прикладом для навчання молоді в дусі, демократичних цінностей, культурного різноманіття та поваги до прав людини.

Методичний аналіз дозволяє стверджувати, що постать Івана Дзюби є не лише об'єктом історичного та літературознавчого вивчення, а й потужним засобом формування ключових компетентностей учнів відповідно до вимог Нової української школи. Залучення його творів, біографічних даних і громадянської позиції до освітнього процесу сприяє формуванню критичного мислення, ціннісного ставлення до історії, прав людини та української культури. Його діяльність може бути інтегрована в міжпредметні зв'язки між історією, українською літературою та громадянською освітою, що забезпечує цілісний світогляд учнів.

Розробка уроків за тематикою шістдесятництва і діяльності Дзюби на основі інтерактивних методів (дискусій, дебатів, проєктних завдань, аналізу джерел) дає можливість осмислено підходити до складних історичних тем і бачити їх актуальність у сучасному суспільстві. Такий підхід активізує пізнавальний інтерес, формує вміння працювати з інформацією, висловлювати власну позицію та відстоювати її на основі доказів.

Уроки, побудовані навколо постаті Івана Дзюби, мають значний виховний потенціал. Вони не тільки знайомлять учнів з трагічними та героїчними сторінками минулого, а й сприяють осмисленню понять справедливості, гідності, патріотизму. З педагогічної точки зору, важливо використовувати приклад Дзюби для розвитку громадянської ідентичності, що закладено в освітніх стандартах. Таким чином, методична складова дослідження не лише розкриває зміст теми, а й формує необхідні компетентності сучасного учня як громадянина України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Офіційні нормативні документи

1. Державний стандарт базової середньої освіти. 2020. URL: https://ru.osvita.ua/legislation/Ser_osv/76886/. (дата звернення: 01.05.2025).
2. Закон України про повну загальну середню освіту (Зі змінами, внесеними згідно з Законом № 3482-IX від 21.11.2023). URL: <https://osvita.ua/legislation/law/2232/> (дата звернення: 01.05.2025).
3. Наказ Міністерства освіти і науки України «Про затвердження концептуальних засад реформування історичної освіти в системі загальної середньої освіти» №1072 від 30.07.2024 року. URL: <https://surl.li/ylwfgt>. (дата звернення: 01.05.2025).
4. Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності. (2022). Закон України від 13.12.2022 № 2834-IX. <https://ips.ligazakon.net/document/t222834> (дата звернення: 01.05.2025).

Опубліковані документи

5. Бажан О. Петро Шелест і протестний рух в УРСР у 1960–1970-х рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2014. № 2 (43). С. 443–456.
6. Історія з грифом «Секретно». Таємниці українського минулого з архівів КДБ. Заблокована країна. 1972–1973 роки. URL: <https://uahistory.co/book/ukraine-history-with-the-stamp-secret-kgb-archives/25.php> (дата звернення: 01.05.2025).
7. Радянські органи державної безпеки в Україні (1918–1991 рр.): історія, структура, функції: матеріали круглого столу, 19 грудня 2013 р., Київ. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. 469 с.
8. Хроніки поточних подій. 28-ме вид. Нью-Йорк: Хроніка, 1974. 305 с

Мемуари та публіцистика

9. Імперія розпадеться. Відділятися татари, башкири, Сибір. Кубань – ми заберемо», – останнє інтерв'ю Валентина Мороза. URL: <https://surl.li/ritpiv> (дата звернення: 12.02.2025)
10. Дзюба І. Спогади і роздуми на фінішній прямій. Київ: Криниця, 2008. 922 с.
11. Жулинський М. Іван Дзюба: "В мене свій світ, своя позиція"... Навздогін із пером у руках за 75-літнім марафонцем. *Слово і час*. 2001. № 3. С. 3–15.
12. Зінкевич З. З генерації новаторів: Світличний і Дзюба. Балтимор-Торонто: Смолоскип, 1967. 243 с.
13. Овсієнко В. Світло людей. Мемуари та публіцистика. Київ: Кліо, 2018. 512 с.

Монографії та статті

14. 20 інтерактивних методів навчання. URL: <https://osvitanova.com.ua/posts/3286-20-interaktyvnykh-metodiv-vykladannia> (дата звернення: 11.02.2025).
15. Бажан О. До питання про «українофільство» першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста. URL: http://history.org.ua/journall/histname/histname_2011_37/14.pdf. (дата звернення: 01.05.2025).
16. Бердиховська Б., Гнатюк О. Бунт покоління. 2-ге вид. Київ: Дух і Літера, 2004. 330 с.
17. Вітюк М. Використання методу проектів на уроках історії. *АЮГОΣ. Мистецтво наукової думки*. № 3. 2019. С. 54–55.
18. Вовк К. Вбивства, репресії та арешти. Як радянська влада карала українських митців за акції протесту? URL: <https://svidomi.in.ua/page/vbyvstva-represii-ta-areshty-yak-radianska-vlada-karala-ukrainskykh-myttisiv-za-aktsii-protestu>. (дата звернення: 10.11.2024).
19. Волошина Н. Національний мислитель нашого часу: Іван Михайлович Дзюба. *Українська література*. URL: <https://ukrlit.net/article1/1765.html> (дата звернення: 13.06.2025).

20. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. 2000. 249 с. URL: https://chtyvo.org.ua/Narys_istorii_Ukrainy/ (дата звернення: 13.05.2025).
21. До днів Василя Симоненка. *Український Вісник: Захальний Журнал з України*. Лондон, 1971. Вип. 4 (січ.). С. 76–94.
22. Дзюба І. Виступ на вечорі, присвяченому 30-му літтю з дня народження Василя Симоненка, в Будинку літераторів 16 січня 1965 р. URL: <https://vasylsymonenko.org/16-sichnya-1965> (дата звернення: 02.11.2024).
23. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? Київ, 1998. 211 с.
24. Дзюба Іван Михайлович. Видавництво «Логос Україна». URL: <https://logos-ukraine.com.ua/project/index.php?project=piued3&id=1303> (дата звернення: 13.11.2024).
25. Жадан І. В. Громадянська компетентність: соціальні очікування і реалії: монографія. Кропивницький, 2022. 110 с.
26. Журба К., Шкільна І. Квест як засіб формування національно-культурної ідентичності підлітків. *Рідна школа*. 2017. №11–12. С. 44–52.
27. Зайцев Ю. Чорна ніч брежнєвської реакції (1965–1973). *Український визвольний рух*. 2011. Вип. 15. С. 263–295.
28. Іван Дзюба: високий інтелектуал з донецьких степів. *PEN Ukraine*. URL: <https://pen.org.ua/ivan-dzyuba-vysokyj-intelektual-z-donetskyh-stepiv> (дата звернення: 02.12.2024).
29. Іван Дзюба на тлі «непромінального минулого». *Україна Incognita*. 2010. № 221. URL: <https://day.kyiv.ua/article/ukrayina-incognita/ivan-dzyuba-na-tli-nepromynalnoho-mynuloho-0> (дата звернення: 09.12.2024).
30. Інтелектуальний провідник українського шістдесятництва. *Донецький обласний краєзнавчий музей. Офіційний сайт*. URL: <https://muzey-dokm.pp.ua/intelektualnyj-providnyk-ukrayinskogo-shistdesyatnytstva-do-dnya-narodzhennya-ivana-dzyuby.html> (дата звернення: 21.11.2024).
31. Касьянов Г. В. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років. Київ: Либідь, 1995. 224 с.

32. Корінна Л. В. Формування творчої особистості в системі роботи ліцею з обдарованою молоддю. *Інноваційні підходи до виховання студентської молоді у вищих навчальних закладах: матеріали Міжнар. наук.-практ. конференції (м. Житомир, 22–23 травня 2014 р.)*. Житомир, 2014. С. 249–263.
33. Котубей-Геруцька О. Дисидент, який став міністром. URL: <https://suspilne.media/culture/608037-disident-akij-stav-ministrom-pro-opir-rusifikacii-borotbu-z-partieu-ta-velike-kohanna-v-zitti-ivana-dzubi> (дата звернення: 22.11.2024).
34. Мацейків Т. Шляхи, форми та методи формування громадянської компетентності учнів ліцею на уроках історії України. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 5: Педагогічні науки: реалії та перспективи: зб. наук. праць*. 2020. Вип. 75 (Т. 1). С. 132–136.
35. Місце і роль дисиденства в історії України. URL: <https://studfile.net/preview/9913872/page:2/> (дата звернення: 12.02.2025).
36. Мокрик Р., Кузан В. Іван і Марта. Як парадокси радянської доби позначилися на життєвому шляху подружжя Дзюбів. *The Ukrainians*. URL: <https://theukrainians.org/ivan-i-marta/> (дата звернення: 14.10.2025).
37. На службі у Правди. До 90-річчя академіка Івана Дзюби. Український інститут національної пам'яті – офіційний веб-сайт. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/statti/na-sluzhbi-u-pravdy-do-90-richchya-akademika-ivana-dzyuby> (дата звернення: 30.11.2024).
38. Павленко В. Формування креативної особистості: виклики часу й нові контексти розвитку. *Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи. Том IV: Зміни та синергія в розвитку науки та освіти [колективна монографія]* / [Наукова редакція: Я. Гжесяк, І. Зимомря, В. Ільницький]. Конін – Ужгород – Херсон – Київ: Посвіт, 2020. С. 167–177.
39. Паска Б. Івано-Франківський судовий процес над дисидентом Валентином Морозом. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Історія*. 2017. № 46. С. 39–47.

- 40.Повірити в дитину – як допомагає в навчанні теорія множинного інтелекту.
Нова українська школа | Веб-ресурс НУШ. URL:
<https://nus.org.ua/2018/04/02/poviryty-v-dytynu-yak-dopomagaye-v-navchanni-teoriya-mnozhynnogo-intelektu/> (дата звернення: 11.06.2025).
- 41.Різників О. Відкритий лист Олексі Різника Івану Дзюбі. *Дисидентський рух в Україні*. URL: <https://museum.khpg.org/1628664321> (дата звернення: 05.11.2025).
- 42.Смагіна Т. М. Громадянська компетентність у контексті особистісного виміру. *Вісник Житомирського державного університету*. 2005. 3 с. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/1504/1/05stmkov.pdf> (дата звернення: 13.06.2025).
- 43.Токарева А. В., Чижикова, І. В. Сучасні підходи до формування громадянської компетентності студентів: міжнародний та національний контексти. *Вісник університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Педагогіка і психологія». педагогічні науки*. 2021. С. 88–93.
- 44.Федущак Н. Згадуючи Бабин Яр: промова 1966 року та 50 років тому. *The Odessa Review*. 15 серпня 2016 року. URL: <https://odessareview.com/remembering-babyn-yar-1966-speech-50-years-later/> (дата звернення: 02.11.2024).
- 45.Шаповал Ю. Доля як історія. К.: Генеза, 2006. 448 с.
- 46.Шаповал Ю. Петро Шелест: життя та політична доля. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2008. Вип. 40. С. 386–408.
- 47.Шаповал Ю. Справа Івана Дзюби. *З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КДБ*. 2011. № 1. С. 259–294.

Навчально-методичні розробки

- 48.Історія України. 11 клас. Дисидентський рух 1970-1980х рр. *Освітній проект «На Урок» для вчителів*. URL: <https://naurok.com.ua/11-klas-istoriya-ukra-ni-disidentskiy-ruh-1970-1980h-rr-395667.html>.

49. Креативність вчителя – запорука успіху. *На Урок*. URL: <https://naurok.com.ua/kreativnist-vchitelya---zaporuka-uspihu-328181.html> (дата звернення: 12.05.2025)
50. Лизько В. С. Гра «Теза–аргумент–приклад» до уроку «Тренувальні вправи. Есе на тему стосунків між однолітками». *Всеосвіта (методичні матеріали)*. 13 трав. 2025. URL: <https://vseosvita.ua/library/hra-teza-arhument-pryklad-do-uroku-trenuvalni-vpravy-ese-na-temu-stosunkiv-mizh-odnolitkami-965493.html> (дата звернення: 16.05.2025)
51. Пометун О. Енциклопедія інтерактивного навчання. Київ: А.С.К., 2007. 141 с.
52. Яковенко Г. Г. Методика навчання історії: навчально-методичний посібник. Харків: Видавництво ХНАДУ, 2017. 324 с.

Підручники та навчальні програми

53. Верстюк В. Ф., Гарань О. В., Гуржій О. І. Історія України. Київ: Альтернативи, 1997. 416 с.
54. Власов В., Кульчицький С. Історія України 11 клас. Київ: Літера ЛТД, 2019. 256 с.
55. Гісем О., Мартинюк О. Історія України: 11 клас (рівень стандарту). Харків: Ранок, 2019. 288 с.
56. Історія України. 11 клас – Структура курсу. URL: <https://lms.e-school.net.ua/courses/course-v1:UIED+History-of-Ukraine-11th-grade+2020/course/> (дата звернення: 09.12.2024).
57. Хрущовська «відлига» та рух шістдесятників. *Освіта.ua*. URL: <https://osvita.ua/vnz/reports/history/4743/> (дата звернення: 10.03.2025).
58. Зливков В. Л., Лукомська С. О. Теорія та практика психологічних тренінгів. Київ-Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2019. 209 с.
59. Політична історія України ХХ століття: підручник для студентів ВНЗ. Київ: МАУП, 2006. 696 с.
60. Особистість у вирі сучасності. Іван Михайлович Дзюба. *НБУВ*. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/node/5588>. (дата звернення: 16.04.2025).

ДОДАТКИ

Додаток А

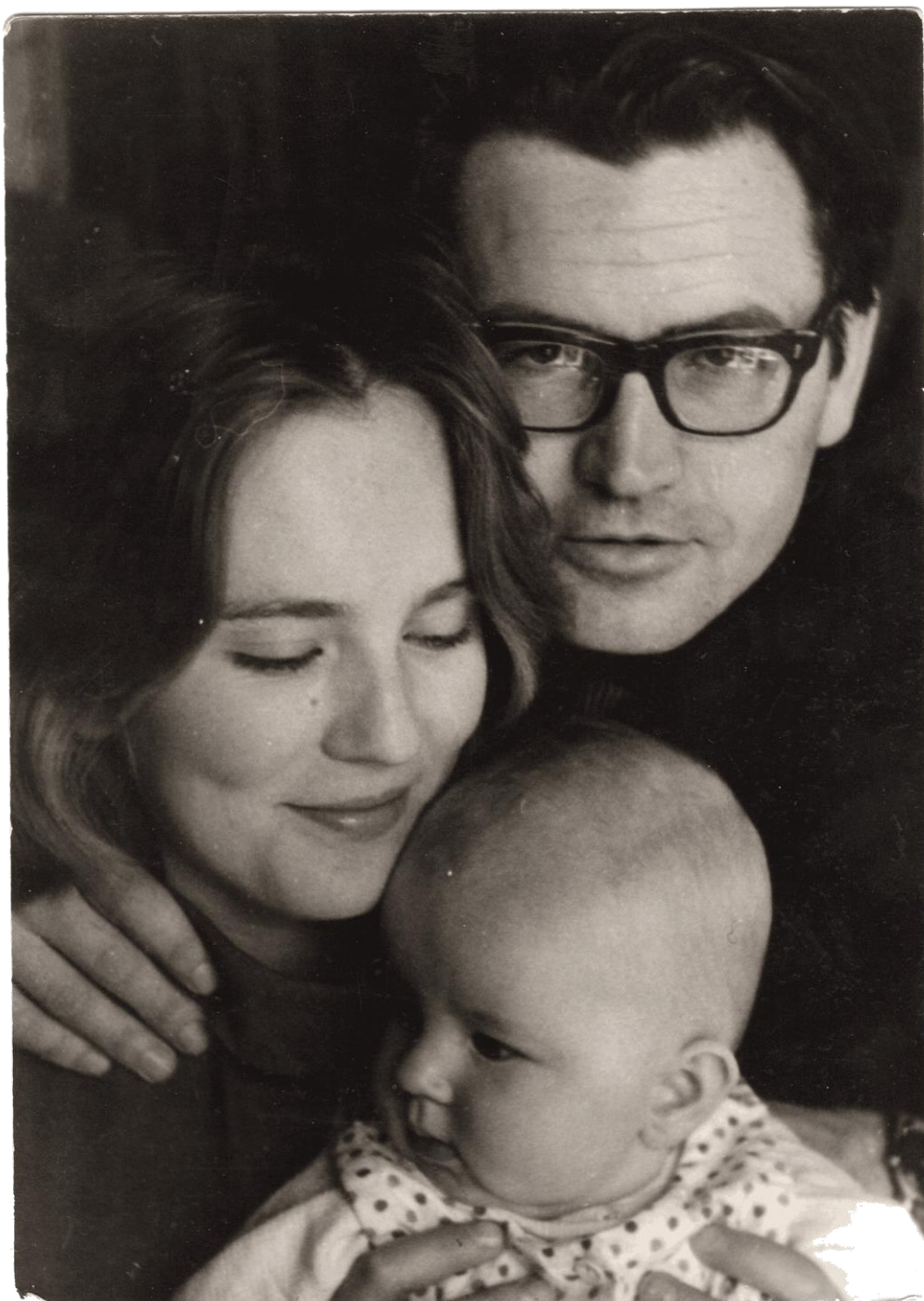
Знімки зі шкільного музею в Докучаєвську, де навчався Іван Дзюба. Вгорі справа – мати й батько, внизу ліворуч – із батьком, внизу праворуч – у юнацькі роки. Фото з архіву Анатолія Загнітка / Голос України. URL: <https://suspilne.media/culture/608037-disident-akij-stav-ministrom-pro-opir-rusifikacii-borotbu-z-partieu-ta-velike-kohanna-v-zitti-ivana-dzubi/> (дата звернення: 14.05.2025).

Додаток Б

Микола Вінграновський, Іван Дзюба, Іван Драч, Іван Світличний, Ліна Костенко, Євген Сверстюк. Фото з архіву Ліни Костенко. URL: <https://www.uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/lypen/26/1931-narodyvsya-ivan-dzyuba-literaturoznavec-dysydent-i-grmadsky-diyach>. (дата звернення: 14.05.2025).

Додаток В

Подружжя Івана та Марти Дзюби

Як парадокси радянської доби позначились на життєвому шляху подружжя Дзюбів. Радомир Мокрик, Валентин Кузан. 31 Серпня 2023. URL: <https://theukrainians.org/ivan-i-marta/> (дата звернення: 14.05.2025).

Додаток Г

Іван Дзюба на початку 1990-х рр.

Фото: Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г. С.

Пшеничного. URL: <https://chytomo.com/chym-ukraina-zavdiachuie-ivanu-dziubidydydentu-literaturoznavtsiu-j-polityku/> (дата звернення: 14.05.2025).

Додаток Г

План-конспект з предмета «Історія України»

Урок 17

Дата 14.04.2025р.

11 клас

Тема: **Іван Дзюба в українському національному русі 1960–1970-х років**

Мета:

навчальна:

- ознайомити учнів із життєвим і творчим шляхом Івана Дзюби, його участю в русі шістдесятників і дисидентському русі 1960–1970-х років; /інформаційна, хронологічна
- навчити учнів розкривати зміст і головні ідеї праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?», визначати її значення для українського національного відродження; /логічна
- розглянути ключові події та наслідки дисидентської діяльності Івана Дзюби в радянський період і в незалежній Україні; /аксіологічна

розвивальна:

- закріпити знання учнів, набуті під час вивчення навчального матеріалу (на основі письмових та усних відповідей); /логічна
- розвивати вміння концентрувати увагу на виконанні завдання (на основі інтерактивних вправ); /особистісна
- розвивати вміння працювати в команді під час обговорення історичних ситуацій та виконання інтерактивних вправ; /мовленнєва, соціальна
- розвивати критичне мислення учнів через аналіз праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» та дисидентської діяльності Івана Дзюби /аксіологічна
- сформувати в учнів вміння аналізувати історичні джерела (на основі роботи із джерелом; /інформаційна
- формувати навички висловлення власної думки і аргументованого обґрунтування позиції; /мовленнєва, логічна
- розвивати вміння ставити запитання, що допомагають краще зрозуміти історичну особистість (на основі вправи «Інтерв'ю»); /мовленнєва, логічна
- формувати навички виділення головного в тексті (на основі інтерактивної вправи «Слова-маркери»); /логічна
- розвивати увагу та навички сприйняття інформації на слух і візуально (під час перегляду відеоматеріалу); /інформаційна

- розвивати креативне мислення і вміння творчо презентувати історичний матеріал (вправа «Інтерв'ю»); /мовленнєва, аксіологічна
- розвивати вміння учнів критично мислити та висловлювати власну думку, зіставляючи сучасні події з поглядами Івана Дзюби (на основі інтерактивної вправи «Ситуація»); /аксіологічна, мовленнєва
- формувати інтерес до історії української культури і національного відродження; /аксіологічна, загальнокультурна
- розвивати вміння концентрувати увагу на виконанні завдань та послідовно логічно викладати думки; /логічна

виховна:

- формувати повагу до національної культури, мови та історії України на прикладі діяльності Івана Дзюби; /громадянська, загальнокультурна
- виховувати почуття громадянської відповідальності та активної життєвої позиції; /громадянська
- прищеплювати цінності моральної стійкості і сміливості у відстоюванні своїх переконань; /особистісна, соціальна
- розвивати усвідомлення важливості свободи слова та права на самовираження; /громадянська, соціальна
- виховувати повагу до інтелектуальної праці і наукової доброчесності; /особистісна
- формувати здатність співчувати і підтримувати тих, хто постраждав; /соціальна
- виховувати патріотизм через усвідомлення ролі української інтелігенції у боротьбі за незалежність; /особистісна
- виховувати почуття поваги до історії; /громадянська

Тип уроку : комбінований

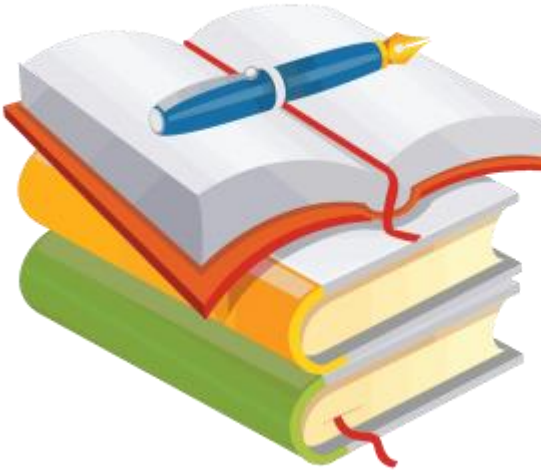
Обладнання: підручник Історія України. Профільний рівень. 11 клас. Власов В. С., відеоматеріал, презентація.

Основні терміни: шістдесятники, дисиденти, русифікація, репресії.

Основні постаті: Іван Дзюба.

План уроку

1. Життєвий шлях Івана Дзюби
2. Праця Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» та її значення.
3. Яку роль відіграв Дзюба в дисидентському русі?
4. Чому постать Івана Дзюби залишається актуальною?

Доза часу	Етап уроку	Навчально-виховна діяльність вчителя	Навчально-виховна діяльність учня	Примітки 86
3 хв	I. Організаційний	Взаємне привітання. Перевірка готовності учнів до уроку. Організація уваги учнів: побажання гарного настрою, цікавої роботи, нових знань та відкриттів.		
7 хв	II. Перевірка домашнього завдання		<u>Усна відповідь</u> Підтвердіть фактами або спростуйте слушність тверджень. <i>«Легенду про Шелеста - популяризатора й оборонця української культури - підтверджував факт, що пік репресій, внаслідок яких було розгромлено рух шістдесятників, припав на час, коли з його думкою перестали рахуватися, а його формальне усунення від влади, що супроводжувалося гаслом “м'якості до українського націоналізму”, було чистою формальністю».</i> <u>Бліц-опитування</u> 1. У якому році була створена перша дисидентська організація УРСС, хто її засновник? 2. Коли був заснований клуб творчої молоді «Сучасник» ? 3. Коли відбувся судовий процес у так званій справі юристів ? 4. Що означає поняття шістдесятники – ... 5. Дисиденти – .. <u>Письмова відповідь</u>	Мовленнєва Хронологічна Хронологічна Хронологічна Логічна Логічна Інформаційна

			• Напишіть передумови та причини виникнення українських шістдесятників. • Чим відрізнялися шістдесятники від попередніх поколінь радянської інтелігенції?	Аксіологічна
3 хв	III. Мотиваційний Етап	<i>...У полоні відчаю, з-під зашморгу згуби, Непокірно-ставна, вольова, як життя, Ти гартуєш розпукою спалені губи, Ти волаєш вогнем Чорновола і Дзюби Перед світом, глухим до твого вороття. І підводиться Вінниця чорно-кривава; Устають Слобожанщина, Галич. Волинь; Запоріжжя клеоче в серцях Січеслава; Смолоскипом горять, як незгасна заграва, Заливаха, Мороз, Караванський, Горинь... Чую голос повстань Лук'яненка й Кандиби, Чую поклик Масютка на тюрми Кремля... Не лякають вас чорні погрози, ні диби, Ані рани народні, розвернені скиби,— Вас єднає на подвиги рідна земля. Сильнодухі, для вас простеляються гори; Покаянно-слабі, вас наснажує плач. Волю в душах кують Гончареві собори І підносять, як щит, маєстат непокори Симоненко, Осадчий, Костенко і Драч... вірш Яра Славутича «Україна»</i>	- Які з наведених прізвищ вам уже знайомі? - Пригадайте, з якими проявами дисидентства ви вже знайомі? - Яке місце в ряду цих імен займає Іван Дзюба? Як його поетично означено? - Якби ви мали можливість звернутися до одного з названих у вірші діячів, кого б обрали — і що б ви запитали?	Мовленнєва Інформаційна Логічна Мовленнєва

2 хв	IV. Актуалізаційний Етап		1. Яку епоху ми вивчаємо? 2. Які характерні риси цієї епохи?	Хронологічна Логічна
20 хв	V. Етап вивчення нового матеріалу	1 Іван Михайлович Дзюба народився 26 липня 1931 року в селі Миколаївка Волноваського району на Донеччині у селянській родині. Його дитинство припало на важкі воєнні та післявоєнні роки. Вищу освіту здобув на філологічному факультеті Київського університету. Після навчання працював у літературних часописах, зокрема в «Літературній Україні» й «Вітчизні», де розпочав кар'єру як літературний критик. У 1960-х роках Іван Дзюба долучається до руху "шістдесятників" — нової інтелігенції, що виступала за відродження національної культури, свободу слова, духовну незалежність. Його публікації вирізнялися сміливістю думки й активною громадянською позицією. У 1965 році написав працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?», у якій піддав гострій критиці радянську політику русифікації та придушення	Складіть історичний портрет діяча Як скласти історичний портрет? 1 Основні відомості - Повне ім'я, роки життя. - Походження, освіта, сімейний стан. 2 Історичний контекст - Епоха, в якій жив діяч. - Політична, соціальна та культурна ситуація того часу. 3 Основні досягнення та діяльність - Чим відомий діяч? - Головні події, у яких він брав участь. - Внесок у розвиток суспільства, науки, культури, політики тощо. 4 Особистісні якості та погляди - Якими рисами характеру володів? - Які ідеї та переконання сповідував? 5 Оцінка діяльності - Який вплив мав на сучасників? - Як його діяльність оцінюють історики? - Чи змінилося ставлення до нього в наш час? Вправа «Інтерв'ю з Іваном Дзюбою» У парі підготуйте 3 коротких запитання до Івана Дзюби, які ви б йому поставили, якби мали таку нагоду. Наприклад: Які події найбільше вплинули на вашу громадянську позицію?	Інформаційна

української культури. За це його було звільнено з роботи, заарештовано й засуджено до позбавлення волі. Дзюба змушений був зректися деяких своїх поглядів, але не припинив участі в культурному житті України.

У 1990-х роках Іван Дзюба став одним із моральних авторитетів незалежної України: був міністром культури, академіком НАН України, лауреатом Шевченківської премії, редактором багатьох видань. Помер 22 лютого 2022 року, залишивши по собі неоціненний духовний спадок.

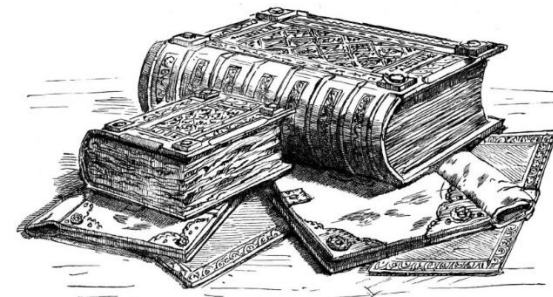
2

У 1965 році Іван Дзюба написав працю під назвою «Інтернаціоналізм чи

- Чи відчували ви страх, коли писали свою відому працю?
- Як ви бачите майбутнє української мови?

Робота з історичним джерелом

Зі статті директора Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України М. Жулинського:

«...Думаю, КДБ не могло спочатку второпати, що відбувається. Автор не криється, не конспірує свою діяльність - навпаки, легально посилає і тут, у Києві, у ЦК, у журнали свою працю, і до Москви засилає, і навіть до Чехословаччини через Миколу Мушинку - до ЦК Комуністичної партії Чехословаччини передає в надії вплинути через закордонні комуністичні партії на московське партійне керівництво. Як його на

Інформаційна

		русифікація?», яка відразу ж стала знаковою подією в українському інтелектуальному житті. У цій книзі Дзюба гостро критикував радянську політику, яка прикривалася гаслами інтернаціоналізму, але фактично здійснювала системну русифікацію українського народу. Автор навів приклади з освіти, науки, культури, ЗМІ, де українська мова витіснялася, а українська культура зневажалася. Дзюба доводив, що така політика є порушенням прав людини та суперечить ідеалам соціалізму, проголошених самою ж радянською владою. При цьому автор не закликав до революції чи розвалу держави — він закликав до справжнього діалогу, чесності й дотримання заявлених принципів. Праця була написана як відкрите звернення до ЦК КПРС і ЦК КПУ, тобто керівництва партії, але вона не була офіційно опублікована. Її поширювали у самвидаві (нелегальному обігу). За цю роботу Іван Дзюба був заарештований, суджений і відбував покарання, однак саме ця праця стала голосом мільйонів українців, які не	<i>арештантський гачок зачепити, яку ж статтю під це підшити, коли все робиться відкрито, із виразним запрошенням до дискусії?»</i> • Чому І. Дзюбу багато років залишали на свободі, хоч його праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?» активно поширювалася у світі, викриваючи тоталітарну суть радянської системи й руйнуючи переконання про добровільне зречення союзними республіками своїх національних прав? Вправа «Слова-маркери» <i>У 1965 році Іван Дзюба написав відкритий лист до ЦК КПРС, який отримав назву «Інтернаціоналізм чи русифікація?». У цьому листі він викривав політику зросійщення України, показував факти витіснення української мови з освіти, преси та науки. Цей текст поширювався в самвидаві, адже не міг бути опублікований у жодному офіційному виданні. Дзюбу викликали на</i>	Аксіологічна Логічна
--	--	---	---	------------------------------------

мали змоги говорити публічно.

З роками «Інтернаціоналізм чи русифікація?» став **важливим джерелом для розуміння реального становища української культури в радянські часи**, і сьогодні вона читається як **сміливий і чесний маніфест** правди й гідності.

3

У 1960–1970-х роках у Радянському Союзі виник дисидентський рух — мирна, інтелектуальна опозиція, яка виступала за дотримання прав людини, свободу слова, національну гідність.

Іван Дзюба був **одним із перших українських дисидентів**, який відкрито заявив про кричущі порушення культурних і мовних прав українців. Його участь у русі «шістдесятників» і написання праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» стали **сміливим вчинком**, що означав опір офіційній лінії партії.

На відміну від багатьох інших, Дзюба **намагався діяти в межах радянської ідеології**: він не заперечував соціалізм як ідею, а лише закликав до його чесного, справедливого втілення. Така позиція була незвичною — він **апелював до сумління самої влади**.

допити, звільнили з роботи, арештували. Його було засуджено до позбавлення волі. Попри це, він не відмовився від своїх переконань, а згодом, після звільнення, продовжив захищати інших дисидентів — Валентина Мороза, Василя Стуса, Аллу Горську.

- **Знайдіть у тексті 4–6 словосполучень або фраз, що свідчать про дисидентську позицію Івана Дзюби.**

Перегляд відеоматеріалу

Документальний цикл про шістдесятників. Іван Дзюба

<https://www.youtube.com/watch?v=T2BSWLJX4QU&t=290s>

Кожен фіксує одну з причин, чому вклад Дзюби актуальний для сучасної України, й формулює висновок у реченні:

- **«Це відео показує, що Дзюба ...»**

Інформаційна

Мовленнєва

		Іван Дзюба публічно виступав на захист репресованих діячів, таких як Валентин Мороз, Василь Стус, Алла Горська. Його тексти поширювались у самвидаві — нелегальному обігу заборонених творів. Через свою активність він був ув'язнений, звільнений з роботи, ізолюваний від публічного життя, однак не зрікся переконань. Згодом, уже в незалежній Україні, його внесок був визнаний — і не лише як інтелектуала, а як морального авторитета покоління. 4 Іван Дзюба не був революціонером у традиційному розумінні — він був інтелектуалом, що говорив правду, коли більшість мовчала. Він закликав не до повстання, а до чесного діалогу та поваги до культури, мови й гідності кожного народу. У часи, коли українська мова й культура зазнавали утисків, Дзюба підняв голос на їх захист. Сьогодні, коли Україна знову бореться за свою свободу та культурну самобутність, його слова звучать пророчно. Звернення Дзюби до влади, його етична послідовність і готовність до самопожертви — це уроки	Вправа «Ситуація» <i>Учні отримують сучасні ситуації (або короткі заголовки з новин) про захист мови, культури, прав людини в Україні.</i> Завдання — відповісти на запитання: «А як би на це відреагував Іван Дзюба?» Приклади ситуацій: • Закриття українських шкіл в окупованих територіях. • У школі батьки просять адміністрацію «не нав'язувати» дітям українську літературу, бо вдома всі говорять російською. • Студент знімає відеоблог про українську культуру — але його цькують у коментарях за «надмірний патріотизм». • На культурному фестивалі в столиці відмовилися приймати виступ українською мовою — лише англійською. • Відомий політик заявляє, що в Україні треба «враховувати мовні особливості східного населення» і не нав'язувати їм українську.	Аксіологічна Мовленнєва
--	--	--	---	---------------------------------------

		не лише для істориків, а для кожного свідомого громадянина. Його постать — це символ незламності, моральної чистоти і мудрості, які потрібні сучасній Україні так само, як і півстоліття тому. Дзюба залишив приклад, як залишатися Людиною навіть під тиском системи.		
5 хв	VI. Систематизація знань		Інтерактивна вправа «Правда/неправда» True 😊 False 😞 • Іван Дзюба народився в Києві. • Він належав до руху «шістдесятників». • Іван Дзюба здобув медичну освіту. • У 1965 році написав працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?». • За радянських часів Дзюбу було нагороджено Ленінською премією. • Після арешту Дзюба повністю замовк і не повертався до публічної діяльності. • У 1990-х роках він став міністром культури України. • Дзюба вважав, що українська культура повинна злитися з російською.	Мовленнєва

3 хв	VII. Висновки	 <i>«Іван Дзюба — це совість української нації, зразок гідності й правди. Він не боявся говорити те, що інші боялися навіть думати».</i>		
1 хв	VIII. Домашнє завдання		1. Створити буклет: «Життя і подвиг Івана Дзюби» 2. Дати письмову відповідь: Яке значення мала діяльність Івана Дзюби для українського народу?	